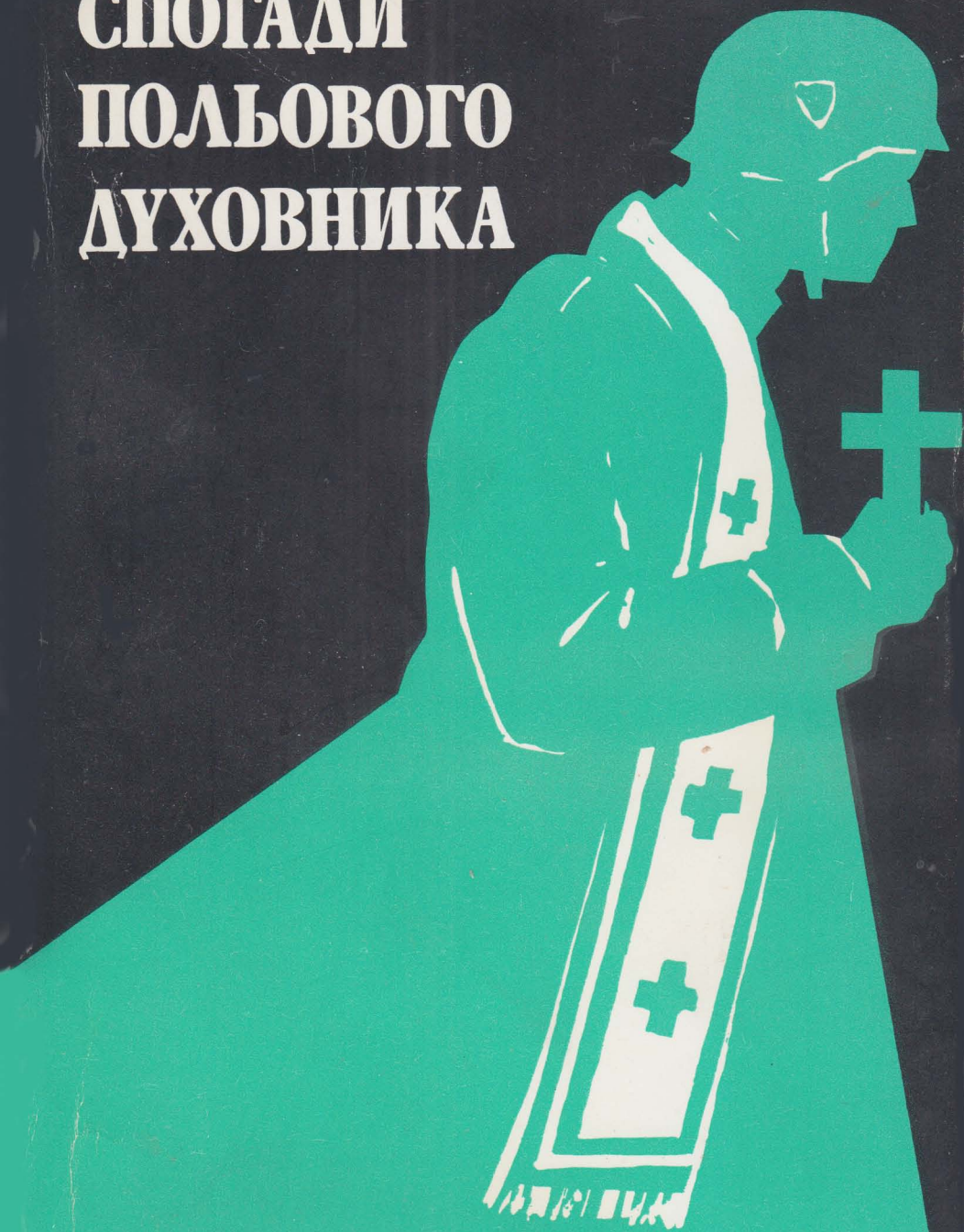

СПОГАДИ ПОЛЬОВОГО ДУХОВНИКА

о. І. НАГАЄВСЬКИЙ

diasporiana.org.ua

Rev. I. NAHAYEWSKY, Ph.D.

A SOLDIER PRIEST REMEMBERS

Cover by L. Palij

All rights reserved by author

Toronto — 1955

Published by Ukrainian Book Co.
91 Armadale Avenue, Toronto, Ontario M6S 3W9

о. д-р І. НАГАЄВСЬКИЙ

СПОГАДИ ПОЛЬОВОГО ДУХОВНИКА

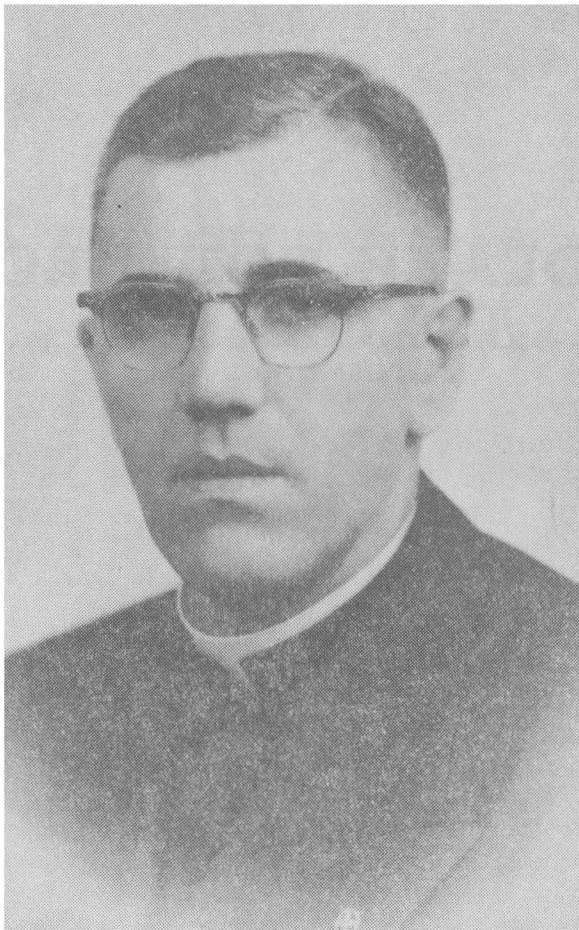
Обкладинка: Л. Палій

Всі права застережені автором

Торонто — 1985

diasporiana.org.ua

Видавництво Українська Книжка
91 Armadale Avenue, Toronto, Ontario M6S 3W9

о. д-р І. Нагаєвський

СЛОВО З НАГОДИ РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ «ГАЛИЧИНА»

Перезитуючи Св. Письмо ми здивуємося, як багато разів ізраїльський нарід, в якому Бог здійснив свій плян спасення світу, мусить боронити свою землю і свою велику спадщину, вживаючи до цього військової оборони, чи пригтовляючись до оборонної війни з напасниками. Були це болюгі, часто трагічні конегності, в яких також помагав сам Бог, щоб рятувати своїх дітей, щоб боронити мир, правду, свободу і справедливість. В цілій історії людства війни є сумним спомином і трагічними подіями, а при тому свідоцтвом про нашу грішність, яка проявлялась у злобі, ненависті, самолюбстві, загарбництві і жорстокості.. Слабші народи зі своїми Божими дарами мусіли нераз криваво боронитись перед жижими найзниками. Поневолені народи змагались деколи століттями, щоб в мирі, і справедливості жити свобідно на своїй землі. Загроза війни постійно, як тая тінь, йшла по історичних дорогах всіх народів. Тому й II Ватиканський Собор, на вид того постійного жакливого марева воєн у світі сказав своє слово науки: «Отож, доки існуватиме загроза війни і не буде відповідної міжнародної влади, забезпеченої в успішну силу, доти не можна буде відказати урядам права на слушну оборону, якщо будуть вигертані всі засоби мирової угоди... Але інше діло вести мілітарні акції для слушної оборони народу, а інакше — бажати підкорювати собі гужі націй» (Радість й надія з. 79). Є природне право на оборону, чи то для поодної особи, чи для народу. Застосування цього права, на жаль, відбуватисьме поки людство не збагне великої правди, що всі ми Божі діти, і що «тут на землі не маємо постійного місця, а до вічного прямуємо» (Євр. 13, 14).

До зого звертаю ці мої слова? В останній світовій війні зударились між собою дві жорстокі сили за панування над Європою і світом і запалили військовий вогонь на нашій Батьківщині та через довгі роки нанесли жахливу руйну. Обидві ці сили проголошували свої не людські науки про нову людину, про новий лад серед народів, але ні одна з них не основувала своїх засад на Божій правді. Нагоду їхнього зудару використовував наш нарід, щоб стати в обороні своєї землі з бажанням здобути волю і стати господарем у своїй хаті і на своїй полі. До цього потрібно було створити засоби самооброни, як вияв спротиву проти столітньої неволі і рабства.

Минулого року ми згадували постання Української Повстанчої Армії, що була всенародною збройною силою у боротьбі проти наїзників за самостійну державу і своїм героїзмом та жертвою крові на вітарі любови Бога і Батьківщини творила легендарний прямо епос ще довгі роки після закінчення війни. В 1943 році у складній військовій ситуації на нашій землі витворилася нова можливість творення наших військових формацій з модерним військовим вишколом і постає Українська Галицька Дивізія, яка під кінець війни стає основою Української Національної Армії як її перша дивізія, в склад якої входили воляки з усіх українських земель. Продовжуючи славу традицію Українських Сігових Стрільців, на зміну батькам йдуть їхні сини, щоб «з помігзю св. Юра і Презистої Матері» підняти гервону калину — символ потоптаної нашої Батьківщини. Їхня ціль не була будувати «нову Європу», ги служити новому наїзникові, а у слушний час на згаріщах обидвох імперій творити свою нову державу. Про це виразно говорять історичні документи і знають ті, проти кого ця військова застина була поставлена.

Цього року клонимо наші голови перед тими, що в молодезому запалі голосились добровольцями, щоб здобути для свого народу те, зого століттями не могли

здобути для своєї Батьківщини їхні Батьки і Прадіди. Багато з них віддали своє життя на фронті під Бродами і по різних крайнах свого відступу на Захід. Перед собою мали вони єдину ціль — воля своєї Батьківщини без всяного ворога і супостата в ній. Хоз їхнє становище було безвихідне, вони не захитались до останку і це зміли оцінити ті, що їх гуманно прийняли в свій полон. Сьогодні по всіх поселеннях вони дальше є прикладом вірності Україні, любови до неї і своєї вірності найвищим ідеалам, за які вони боролися зі зброєю в руках.

Був би нікчемний нарід, коли б не шанував своїх героїв, своїх вояків, що хотіли для нього волі, щастя і добра і за це готові були віддати і своє життя. Кожний народ будує пам'ятники для погиблих у війнах, в кожній державі є пам'ятники «Невідомому Воїнові», кожний нарід згадує з вдячністю тих, що дали себе в жертву за нього. Робім це постійно і ми, як робили досі. Нехай згадка про Українську Галицьку Дивізію живе постійно з нами як велике свідоцтво наше перед народами, що ми прагнемо волі, державности і за це готові на найбільші жертви, щоб правда, справедливість і мир були і на нашій землі, яку дарував нам Бог. Згадаймо щирими молитвами усіх погиблих за волю України і її Церкву. Працюймо так, щоб їхня жертва не була тільки спомином для нас, але бажанням здобути те, за що вони погибли. Шануймо великі дні нашої історії, щоб від них узгитись: «Пом'янув я дні давні і повзгився з усіх діл Твоїх» (Пс. 142, 5).

Благословення Господне на Вас!

Йосиф

Патріярх і Кардинал

Дано в Римі

при патріяршому соборі Св. Софії

дня 15 квітня 1983 року.

о. д-р І. Нагаєвський

СПОМИНИ ПОЛЬОВОГО ДУХОВНИКА

СЛОВО ВІД АВТОРА

*Друже, кріпися, безстрашним будь!
Готовим будь змагатись дозагину,
За свою геройську, рідну Україну,
Заповіт предків своїх не забудь!*

*У боротьбі відважним і завзятим будь!
Соромно ж бути рабом на своїй землі,
Стократ славніше лягти вільним у боротьбі,
Як увесь вік свій душити гнів у грудях!*

*Друзі твої життя своє віддали за нарід свій!
Щоб двигнути його з низин на вершини,
І ти люби свою рідну Батьківщину,
Завжди готовим будь стати за неї з ворогом у бій!*

*День і ніч взивай ім'я Господне і сильним будеш!
Господь благословитиме твої прапори,
А Мати Божа огорне тебе своїм омофором,
І долю-волю своїй Батьківщині здобудеш!*

«ДБАЙТЕ ПРО ДУШІ СТРІЛЬЦІВ» — так говорив мені Слуга Божий Митрополит Андрій восени 1943 року, коли благословив мене на важке життя — обняти обов'язки духовника стрільців дивізії «Галичина».

Ці слова великого святого коротко і ядерно вияснювали мені майбутні обов'язки в погоду й негоду, в довгих маршах і під градом куль. Обов'язок польового духовника, до якого я був покликаний, був глибоко людський і батьківський. Стрільці в гасі вишколу й у гасі боїв виявилися добрими парафіянами. Я любив їх

наге своїх власних братів або синів. Кожний духовник був між стрільцями живим свідком їх релігійних, моральних і національних ідеалів, за які вони в кожній хвилині готові були віддати своє життя.

Багато разів я мав нагоду пізнати вартість їх сердець. Скільки Божих ласк я одержав, що залишили глибокий слід у моїй душі. Стоючи на колінах біля важко раненого, якому міномет обірвав руки і ноги, але в його очах ще жевріло життя, я кривив його упованням на Господа і виправляв на візну дорогу. А потім... опинившись на самоті, десь у кутку, я на колінах молився і плакав за ним, не маючи сили побороти великого жалю, який викликала в мене його геройська смерть. Так багато вмирало синів мого народу. Вони життя своє віддали на його захист і на його візну славу, бо «немає більшої любови, як хто душу свою покладе за друзів своїх».

**

Божа Воля і Вільна Батьківщина! — це поняття зв'язані з собою і між ними мусить бути захована досконала гармонія. Тим то визвольна боротьба християнського народу є священною війною за здійснення справедливого Божого ладу на землі.

Таким способом надприродна любов Бога і природна любов Батьківщини мають одне й те саме джерело: Бог є Творцем і Законодавцем всієї Всесенної. Тому нашим найвищим обов'язком є любити Бога і Батьківщину та життя своє віддати для них.

**

Всі культурні народи шанують жертву поляглих героїв і з великою любов'ю дбають про їхні гроби з величезними березовими чи каляніми хрестами. Кладовища поляглих вояків є найціннішими пам'ятниками народів і до них рік-різно з молитвою йдуть багаточисленні паломництва, щоб сплатити їм борг вдячності.

І вдячні народи щороку влаштовують хресні походи й моляться на могилах синів України, які стри-

мували большевицьку навалу перед заливом їх батьківщини. В тих хресних походах беруть угасть люди найближчих околиць, бо між ними є ще живі люди, що особисто знали українських борців і цінили їхню хоробрість і святу боротьбу за Христові ідеали. В тих походах гасто-густо беруть угасть єпископи, духовенство, державні міністри.

Так гужинці шанують українських поляглих стрільців. А що діється в нашій поневоленій батьківщині? На Янівському цвинтарі у Львові московський окупант булдозерами поскидав хрести з могил українських героїв «Визвольної війни» 1918-1919 років. Подібно сталося з деякими могилами на Лизаківському цвинтарі.

В часі Другої світової війни їхні політруки казали вирізувати багнетами тризуби на ранених тілах українських стрільців, а потім палили їх разом із поляглими в надії, що так затруть їх пам'ять в душах народу.

Даремний труд! Український народ шанує й шануватиме пам'ять своїх героїв на Батьківщині й у розсіянні.

Хай цей спомин угасника і свідка їх подвигів буде скромним даром для поляглих і для живих.

Автор

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ВОНИ БОРОЛИСЬ ЗА ПРАВА СВОГО НАРОДУ

«Христос визволив нас на те, щоб ми були свободні. Тож стійте і під кормигу рабства не піддавайтесь знову». (Св. Павло, до Гал., 5:1)

Історія народу, це сума змагань, чинів і жертв багатьох його поколінь в різних періодах життя на землі. А кожний історичний період носить на собі печать духової вартости й тугости або маловартости й хиткості людей, що в даному періоді жили. Іншими словами, історія кожного народу складається з малих і великих фактів і подій, що дуже яскраво відзеркалюють духову вартість творців-авторів. Таким чином, діла кожної одиниці, великі чи малі, є отими маленькими цеголками, з яких будується живий твір нації, її держава, що є завершенням праці і важких зусиль окремих одиниць.

Нація без держави вважається неповною і нескінченою, тому навіть численна й здібна нація не може бути повновартною, аж поки вона трудами, жертвами, потом і кров'ю своїх найкращих синів не викине найзників із своєї землі й не заведе своє право, свій закон, свій лад і порядок. Це життєва аксіома, і її не можна змінити, ані нічим заступити.

З тих причин творення й удержання своєї держави було, є й буде найвищим ідеалом кожного народу й нації на землі, бо лише у своїй державі народ може творити найкращі й найдогідніші умовини для зросту своєї духової й матеріальної культури і таким чином причинитися до творення і поступу загальнонародської думки і культури.

Українському народові, що по втраті своєї держави у 18 ст. опинився в ярмі своїх найближчих сло-

в'янських сусідів, москалів і поляків, довелося ждати двісті років на добру нагоду, щоб відновити свою державність. І це сталося дійсністю в 1917-23 роках. Проте, показалося, що легше було зробити революцію й проголосити державу, як її втримати й закріпити, і по кількох роках її існування, вона знову впала. Дуже часто чуємо думку, що в 1917-23 роках історія наложила на плечі українського народу важкий тягар боротьби за визволення нації й за самостійну державу при великій невідготованості народу й великому браку провідних людей, головно, високих військових старшин. Говорять також, що в народі не було належного розуміння для власної державности ані праці для неї, а ще менше відповідальности перед своєю рідною владою. Усе це в звичайній мові означає, що шість останніх українських поколінь, які по втраті гетьманської держави народилися й жили в неволі, втратили лицарські прикмети державного народу, а на місце цих прикмет втиснулися негативні елементи й риси людей нездібних до державного життя. Ніде правди діти, в таких думках є чимало правди.

Безсумнівно, одною з найбільших ознак державної нездібности була втрата зацікавлення й пошани до військового мистецтва та козацько-лицарської традиції, бо та традиція кликала до боротьби за свою державність. Це добре розуміли наші вороги, і напр., Москва не могла опанувати України, поки існувала Запорозька Січ, осередок українського лицарського стану. Після руйни Січі завмер дух лицарства, а тоді вже ворогам України не важко було запрягнути наших людей у ярмо.

Життя людини, це боротьба, якої ніяк, ніколи й нічим не можна заступити, відсунути її чи позбутися. Подібно й життя народу є безнастанною боротьбою як у війні, так і в час спокою, бо війна є продовженням політики, в іншій формі. У війні армія є довгим і сильним раменем дипломатів, бо як вони вже вичерпали всі словесні аргументи, то до голосу приходить зброя. Тому

дуже розумно казали старовинні римляни — як хочеш миру, готуй війну. Це, очевидно, добре розуміють і так діють всі народи, що мають довгу державну традицію.

Один з найвидатніших УССів Никифор Гірняк в одній із своїх праць пише таке: “Специфічною рисою ментальности тодішньої (тобто довоєнної — І. Н.) галицької молоді була її нехоть до військової справи, повний брак зацікавлення її воєнним знанням... У фаховій пресі, на конференціях і з'їздах педагогів лунало гасло: “Геть зі школи (гімназії) лектуру грецьких і римських клясиків, в яких звеличується війну”. (Н.Гірняк, Організація і духовий ріст УССів, ст. 10).

Ось у чому лежала тайна невдач і трагедії українського народу, в першій світовій війні. Українці не мали зацікавлення у військовій службі й ніхто з молодих людей не хотів іти до військової Академії, в якій ми мали свої два місяця кожного року, дарма, що найвищий церковний чинник, Митрополит Андрій Шептицький, щороку пригадував це молодим українським людям та переконував їх, що нам конечно потрібні штабові старшини й генерали, бо без них не буде армії, а без армії не буде відновлення рідної державности.

Тут треба відзначити, що в Східній Україні справа виглядала багато краще, але й там політики різних лівих груп паралізували всі добрі заходи військовиків, мовляв, соціалістичній державі непотрібно армії, вистачить лише міліція, бо московські соціалістичні браття не нападуть на Україну. Та сталось інакше, й Україна не мала сили для своєї оборони.

Можна сміло говорити, що якби двадцять років перед першою світовою війною українці краще розуміли величезне значення військової служби, то зовсім інакше виглядала б справа оборони й нашої держави.

**

Перша світова війна, трагічний кінець української державности й важка підпільна боротьба проти наїзників навчили нас багато. Ми всі переконалися, що без за-

милування до війська не буде в нас сили, а без неї ніколи не здобудемо власної держави. Тому багато з молодих українців вже змалку мріяли стати українськими вояками й боротися за суверенні права свого народу.

І цей час прийшов під час Другої світової війни, як Україна стала театром кривавої й нечувано жорстокої війни. У тих часах усім нам доводилося переживати хвилини радості й пригноблення. Та найвеличніший час і спомини про нього в кожного з нас з хвилин братерства зброї — часів переживань у фронтових окопах, коли всім нам ворожі кулі цілими роями свистали понад головами, і з тих часів, коли гарматні чи мінометні стрільна на наших очах розривали наших дорогих друзів, а наші серця рвав великий жаль і ціле наше ество наповнялося великим завзяттям. Ніхто з нас не забуде тих хвилин, як серед великого ворожого вогню нам доводилося виносити на наших плечах раненого друга, щоб не залишити його на поталу ворогові.

Ось ці незабутні хвилини братерства зброї пригадуються сьогодні, як українською землею понеслася широким відгомном вістка, що український політичний провід, нарешті, рішився організувати українську збройну силу. Ця хвилина великого рішення, що мала вирвати кожного українського вояка з-поміж його рідних і веліла йому бути готовим на смерть за свій нарід, свою Україну, перейшла вже до історії як світла сторінка на в'язання до славної традиції лицарсько-козацького стану.

Творення дивізії “Галичина” відбулося в дуже несприятливих політично-стратегічних умовах, бо майже всім було ясно, що після приступлення Америки до війни і після німецької поразки над Волгою, німці ніяк не можуть виграти війни. І, здається, ця обставина була причиною поспіху українського політичного провду створити власну збройну силу, бо можна було припускати, що націонал-соціалізм і большевизм впадуть рівночасно як два скривавлені півні, а тоді треба буде

армії творити свою незалежну державу — Вільну Україну.

Один із членів військової управи згадує, що як хтось критикував прихильників ідеї творення своєї збройної сили в тому часі, то йому давали таку відповідь: Ми не творемо дивізії для німців. Збройної сили вимагає від нас українська справа. Ми творимо її виключно для оборони рідного краю.

Коли вже німецький великан лежав на землі, а в судових залах відбувалися розправи проти нелюдських злочинів німецької тайної поліції, тоді знайшлися й серед нашого громадянства малодушні люди, що цуралися своїх дивізійників. Це було тоді, коли большевицькі агенти й шпигуни вешталися свобідно по таборах та кожному молодому українцеві, що ще недавно боровся проти них із зброєю в руках, намагалися причепити будь-яку латку, щоб насилу забрати його на “родину”, а там уже знищити фізично. Москва колись не могла стерпіти Запорозької Січі, так і тепер хотіла поголовно знищити всіх тих, що боролися проти неї й готові були це робити в майбутньому. Всі ці “гончі собаки” й макабричні події пішли вже у безвість історії.

Я не маю наміру виголошувати похвал ані українським політикам, які 1-шу Дивізію організували, а ще менше тим молодим патріотичним українцям, що в своїй любові до рідного краю покидали свої дома, своїх батьків, матерів, дружин, дітей чи своїх наречених та голосилися до української дивізії, щоб боронити свій край і нарід проти загрози московського безбожного большевизму, що сунув чорними хмарами на Україну. Молодий та ідейний український доброволець одягав військову уніформу не лиш для оборони Божих прав України, але також для оборони загальнолюдської, християнської ідеї перед наступом московського безбожництва.

В цю велику ідею вірили сильно українські дивізійники, а дивізійні духовники завжди і всюди кла-

ли її своїм духовим синам перед очі. Бог і Україна, це два нерозривні поняття у свідомості українських дивізійників. Мусу сказати, що я вже мав багато різних парафіян, але українські дивізійники були моїми найкращими духовими синами. Дуже часто серед томливих маршів на чужому терені, дивізійники, хоч були втомлені й виснажені голодом, холодом і боями, вони щонеділі зранку зривалися на ноги із рідною піснею довгими колонами маршували на Богослужбу та своїм гарним хоровим співом молилися за Україну. В той спосіб вони були прикладом для інших народів, напр. словацькі чи австрійські священики часто дякували мені із сльозами в очах за такі прекрасні Богослужби й казали: “Як Україна має таких вояків, то вона ніколи не загине”.

Наші дивізійники були гордістю і славою України на чужині. Пригадую на Словаччині й Австрії, коли якась частина зупинилася довше в одній місцевості, і як несподівано прийшов наказ вирушати в похід, то за українськими дивізійниками тягнулися довгі ряди цивільного населення, яке із сльозами в очах їх прощало, наче своїх рідних. Я був і завжди буду гордий, що мав таких славних парафіян.

Мусу підкреслити, що дивізійники сильно вірили в кінцеву перемогу Христової правди і були готові в кожній хвилині життя своє за неї віддати. І цю їх велику віру в Христову правду відчували всі чужинці, що на короткий час були в контакті з нашими дивізійниками.

Віра в кінцеву перемогу тієї великої ідеї зродила в дивізійників велике завзяття й відвагу на фронті. Вони були свідомі, що своєю боротьбою дають великий і світлий вклад українського народу в загальну оборону християнських народів перед наступом московського безбожного большевизму, що несе їм неминучу загалду та руйну християнської культури.

Численні могили українських дивізійників в Галичині, на Словаччині, в Югославії та Австрії з написа-

ми “ПОЛЯГ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ” були, є й будуть свідками, в ім'я чого боролися українські вояки під час жорстокої Другої світової війни. Ця боротьба продовжується і буде продовжуватися аж до повної й кінцевої перемоги тієї великої ідеї. В цій боротьбі українська збройна сила зайняла неостаннє місце.

Ніхто не говорив і не говорить промов в обороні американських вояків що склали свої голови на островах Полінезійського архіпелагу, на Філіпінах, на Іво Джіма, у Франції, Німеччині, Італії чи Кореї або В'єтнамі. Вони всі полягли за справедливий лад у світі й за велич своєї країни Америки. Жертву поляглого вояка класифікує ідея, за яку він віддав своє життя, а не виграша війна. Воєнне щастя змінливе, і той, хто програв учора, може виграти завтра.

Українські дивізійники віддали своє життя за Україну та в обороні християнської правди. І їхні друзі, що виїшли живими з тієї боротьби, аж до своєї смерті збережуть вірність тій самій ідеї, бо боротися за Україну і справедливий лад у світі, це Боже призначення українського народу в сучасну пору.

**

Начальний командир американської експедиційної армії в Європі ген. Д. Д. Айзенгавер у своєму наказі до вояків у травні 1945 року, між іншими, писав так: “... Сотнями миль пройдений ваш шлях, засіяний могилами ваших друзів. Кожний поляглий віддав своє життя як член спільноти, до якої ви належите, злученої до купи спільною любов'ю свободи і ненавистю попасті в поневолення.

Спільна доля ближчого й дальшого майбутнього буде розв'язана таким самим розумінням співпраці й відданості справі людської свободи, що вчинили експедиційну армію таким могутнім знаряддям справедливого знищення...

Труд кожного з вас причинився до перемоги. Про це пам'ятаймо! І так пошануємо кожну гідну пошани

могилу і перекажемо розраду рідним наших друзів, що самі не дожили побачити цього дня”.

Хай ці слова великого сина народу, що в обороні свободи європейських та інших народів вислав мільйони своїх синів на чотири континенти земного глобу, будуть для нас, українців, великою наукою. Борці на далеких фронтах зробили Америку великою, зробили її провідником свободолюбних народів світу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

МОСКОВСЬКИЙ БОЛЬШЕВИЗМ НИЩИТЬ УКРАЇНУ

а. Вмисний голод в 1932-1933 роках

Нікіта Хрущов у своїх споминах свідчить, що московські большевики завзялися знищити незалежний хліборобський стан в Україні і насильно загнати українських селян до комуністичних колгоспів чи совхозів, що нагадували їм царську панщину.

Але українські селяни спротивились такому наказові Кремлю і ставили йому завзятий опір, бо не хотіли стати невільниками на своїй прадідній землі. Тоді кремлівський сатрап Сталін вислав на українські села своє військо і всяку босячню з наказом забрати від селян всі плоди їх землі, навіть конечне до засіву зерно, і внаслідок цього в 1932/33 рр. настав в Україні великий голод, який спричинив страшну голодову смерть 6-х мільйонів людей, а коло 9 міль. “упертих селян” вислав на Сибір.

Вістка про цю жорстокість дійшла найперше до Галичини, і вся українська ієрархія з митрополитом Андрієм Шептицьким у проводі написали збірне послання-заклик до всіх людей культурного світу. Вони писали:

«Україна в агонії. Народ умирає з голоду! Людо-їдна система державного капіталізму, основана на не-

справедливості, обмані, безбожництві й перекупстві, привела багату країну до повної руйни. Його Святість папа Пій XI, голова Католицької Церкви, гостро протестував проти всього, що в большевизмі протиставляється Богові, християнству та людській природі й напівнув увесь католицький світ перед страшними наслідками таких злочинів.

«Ми долугуємось до того протесту. Ми багимо наслідки комуністичного режиму і з кожним днем вони стають страшніші. Вид цих злочинів викликає жах у людській природі і стинає в жилах кров. Не будучи в силі дати нашим умираючим братам матеріальну поміг, (большевицька влада не дозволила посилати дари в Україну — І. Н.), просимо мирян призивати з небес Божу поміг молитвами, постами, умиртвеленнями та іншими ділами. Воднораз протестуємо перед цілим світом проти переслідування дітей, убогих, хворих і невинних.

«З другого ж боку, взиваємо гонителів перед суд Страшного Бога! Кров замузених голодом і поневоленних селян, що управляють українську землю, клиге до небес про помсту, і скарги напіввеголодженних женців досягнули Бога на небесах. Ми благаємо християн світу, усіх хто має віру в Бога, а головню наших братів, долугитися до нашого протесту та розголосити нашу скорб в найдальші закутини землі. Ми також просимо всі радіовисильні рознести наш заклик по всьому світі; може він досягне пограбовані й опустілі хати голодуючих і переслідуваних. Бодай сама думка, що про них не забувають, з ними співзвучають та їх піддержують своїми молитвами далекі брати — стане для них потіхою в невимовних терпіннях та неминугій смерті.

«Всі ви страждаюгї, голодні й умираюгї, молитесь Всевишньому Богові і нашому Спасителю Ісусу Христу. Приймайте ці терпіння як покуту за ваші гріхи й гріхи світу, повторяюгї з нашим Господом: «Хай буде воля Твоя, небесний Отче!» Смерть добровільно прийнята з рук Бога з святою офірою, що злужена з офірою

Христа заведе вас до раю і принесе спасення душі. Покладіть усе ваше уповання на Бога! Дано у Львові в празник св. Ольги, в липні 1933 року».

Так промовили українські католицькі владика до сумління культурного світу в обороні своїх православних братів. Цей голос походив не лише з глибини християнської любови, але був також виявом глибокої національної свідомости синів одного великого народу.

б. Большевики руйнують Західню Україну

Внаслідок підписання пакту неагресії, 23 серпня, і приязни, 28 вересня 1939 року, Гітлера із Сталіном, большевицька армія зайняла Західню Україну. І вони негайно почали нищити всі прояви українського організованого національного життя, а особливо атакувати нашу Церкву. Митрополит Андрій узяв провід народу у свої досвідчені руки. Скоро почалися масові арешти, ув'язнення, тортури, розстріли та вивози українських невинних людей на Сибір.

У своєму звіті папі Пісві XII від 16 серпня 1941 року митрополит Андрій описував терпіння своїх священиків і мирян. Він подав, що за двадцять два місяці большевицької окупації (вересень 1939 і червень 1941 рр) в його архієпархії число ув'язнених доходить до 250 тисяч і, напр., в самому Львові знайдено 6 тисяч змасакованих в'язнів у підземеллях тюрем, а між ними були й священики. За його даними, в двох інших єпархіях, Перемишлі і Станиславові ув'язнених або замордованих також 250 тисяч людей. Разом пів мільйона жертв жорстокости.

Після другого приходу большевиків в Україну вся українська католицька церква, включно з Закарпаттям, була знищена, а радше загнана в катакомби. Всі єпископи арештовані й вивезені, деякі замучені, так що тільки два з них залишилися в живих. Така сама доля зустріла тисячі священиків і десятки тисяч мирян. Багато з них повмирало смертю ісповідників, а більшість

були вислані на Сибір на каторжні роботи. І чимало з них мучаться там досьгодні день-і-ніч призиваючи Божої помочі.

в. Полководець міжнародних збройних сил про большевиків

Основою ладу цивілізованих народів світу є віра, що Бог створив усіх людей рівними і кожній людині та всім народам дав незаперечні права до життя, свободи і щастя. І хто заперечує чи відбирає ці Богом дані права, тоді кожна особа чи весь народ підлягають у своєму сумлінню важкому обов'язкові ці права боронити. І це є віковичне переконання всіх народів світу.

Найкращим прикладом такого віковичного переконання в модерних часах був напад большевиків на Південну Корею (а в теперішньому році напад на Афганістан) й ухвала Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй вигнати їх звідти міжнародною збройною силою.

Начальний вождь міжнародних збройних сил у Кореї, генерал Матвій Риджвей, один із найбільших полководців ЗСА, у своєму зверненні до вояків УПІ Американської Армії вияснив причину їх боротьби проти комунізму в Кореї.

“Для мене справа ясна, — писав ген. Риджвей. І тут не йде про якесь місто чи село в Кореї, бо посідання реальности тут ніпричому. І справа не обмежується лише до свободи наших союзників в Південній Кореї, яких лояльність і відвагу серед найважчих трудів боротьби ми бачимо. Їх свобода є символом багато ширшої проблеми, що включається в неї.

Дійсна проблема в тому, чи сила західньої цивілізації, якій Бог дозволив розвинутись у дорогих нам країнах, переможе і знищить комунізм, чи володіння людей, які розстрілюють полонених, поневолюють своїх громадян і понижують гідність людини, замінить володіння тих, яким людина і її особисті права є священ-

ні; або ми переможемо під Божим проводом і опікою, або згинемо в бездушному животінно безбожного світу.

В заключній аналізі, сьогодні рішається справа Кореї; чи комунізм або особиста свобода переможуть, чи втеча переляканих людей, якої ми були тут свідками, буде здержана, чи хтось будь-коли в майбутньому кине наші улюблені родини в безодню нужди і безнадії.

Все це справи, за які ми боремося. Ще ніколи члени жодної військової команди не мали більш важливого виклику, як ми маємо, або кращої нагоди показати себе і наш народ з найкращого боку. І лиш так віддамо найбільшу честь нашій військовій професії і тим відважним предкам, що привели нас на цей світ!"

Таку високу думку мав великий син американського народу і начальний вождь союзних військ у боротьбі проти комунізму в Кореї. І таку саму думку мали всі члени, старшини, підстаршини і стрільці, Першої Української Дивізії Української Національної Армії в боротьбі проти большевиків за волю свого народу.

РОЗДІЛ ТРЕТИЙ

ТІЛЬКИ СИЛА ЛАМАЄ ПУТА НЕВОЛИ

Творення збройної сили в Західній Україні зродилося з бажання відновити українську військову традицію визвольної війни в нових часах, яка почалась по розвалі трьох могутніх імперій Європи і була відновлена українська держава (1917-1923 рр). І для її оборони були створені військові формації. Історія українського народу з вдячністю заховує в пам'яті Українських січових стрільців, старшин і стрільців Української Галицької Армії; вояків Корпусу січових стрільців та козаків Дійової армії Української Народної Республіки, але їх було замало, щоб надовго закріпити свою державу.

У наших часах українські патріоти передбачували, що в другій світовій війні може повторитися історія з-перед двадцятип'ятьох років. І тому організація більшої військової одиниці, вишколеної на модерний лад, ставала історичною konieczністю, хоч часи, люди та воюючі сторони були інші.

З тих причин створення стрілецької дивізії "Галичина", що в останньому році війни стали першою дивізією Української національної армії, мала не емоційні, але інтелектуальні спонуки. Дивізію створив холодний розум та відчуття особистого патріотизму добровольців перед своїм народом і перед його історією. І саме тому між тисячами початкових добровольців було сімдесят п'ять відсотків людей з університетською і середньою освітою. Вони походили з усіх закутків нашої розлогої батьківщини. Між ними були ветерани: генерали, полковники і старшини всіх вище згаданих формацій; крім того, старшини і вояки польської армії, як і члени Української військової організації та Організації українських націоналістів. І врешті дивізія мала стрільців із Східної України, вишколених на радянський лад, які були в німецькому полоні, а в 1943 році вступили до дивізії. Загально кажучи, в дивізії були українські патріоти всіх наших земель, включно з Буковиною, Молдавією та Кубанню.

Таким чином дивізія була символом Соборної України, а всім добровольцям присвічувала одна велика мета: боронити свою батьківщину перед навалою московського большевизму, а в випадку його розвалу творити й боронити свою українську державу.

**

Український автономіст 18 ст. князь Безбородько, коли говорив про Україну своїх часів, мав звичку казати: "Знаєте, чому Україна пропадає? Бо замість відважного козацтва, намножилось у нас всяке школярство. І тепер українець у полі не вояк і вдома не господар".

Люди дивувалися, а може, ще дехто й сьогодні дивується, чому українські інтелігенти, генерали, полковники, університетські професори, священники, студенти університету, гімназійні учні, свідомі селяни й робітники міст задумали взяти в руки зброю в неясній політично-стратегічній ситуації, що існувала на весні 1943 року.

Цей автор пригадує, що не раз чув подібні питання від людей, які воліли сидіти вдома, коли треба було приготувляти силу до оборони. Вони забували про велику мудрість, що небагато варт такий нарід, який не має синів і дочок, готових голови свої покласти в його обороні.

**

*

Можна думати, що подібні думки мав великий гетьман Іван Мазепа, який написав вікопам'ятні слова грядучим поколінням для науки: "Нехай буде вічна слава, що през шаблі маєм права"!

Патріотичне сумління дивізійників до глибини душі тривожили справи, на які кожний український патріот мусів шукати відповіді й розв'язки.

Чи може український народ вимазати зі своєї пам'яті зламання Москвою договору з гетьманом Хмельницьким у Переяславі, що довело до великої трагедії під Полтавою 1709 року і змусило гетьмана Мазепу вмирати на чужині? Чи можемо забути кривду, якої зазнав наш нарід від захланних царів Романових, що змагали до викреслення нашого народу із сім'ї культурних народів та скинути його до ролі парія? Чи може український патріот забути знищення української держави большевиками в часі Першої світової війни? Чи можна вимазати з пам'яті виморення вмисним голодом шість чи більше мільйонів наших братів і сестер спочатку 1930-х років? Чи можемо викинути з пам'яті тисячі змасакрованих і розстріляних НКВДистами жінок і чоловіків, навіть дітей по тюрмах міст Західньої України й Волині в 1941-м році? Чи можна забути, що по чотирьох роках наказаного Сталіном божевільного танку

НКВДистів у 1930-х роках, коли заковано народ у ярмо колгоспної панщини, п'ятнадцять мільйонів українських господарів позбавлено людської гідності і скинено до ролі ізгоїв на своїй рідній землі або замучено на каторжних роботах в Сибірі?

Не можна було забути всіх тих кривд Москві, яка в 1943 році насилала в Україну хмари своїх жадних хліба людей. Нічого доброго не можна було від них сподіватися, бо їхні партизанські банди вбивали наших людей, палили селища й церкви, де живцем горіли наші чоловіки, жінки й діти під час богослужб. Вони по селах розстрілювали сотні й тисячі невинних селян і закопували їх мертві тіла в купах гною. Чи можемо все це забути?

Щоб хтось не посудив нас у шовінізмі, наведемо слова російського письменника, Олександра Солженіцова, який в часі останньої світової війни був большевицьким старшиною.

Отож, коли Совженіцин говорить про большевицькі вбивства жінок, чоловіків і дітей у містах України, то закликає російський нарід визнати перед судом історії всі свої злочини проти українського народу, інакше стріне його Божа кара.

Українці терпіли й терплять, — каже Солженіцин, — “бо ми, росіяни, нашими чобітьми толочимо їх душі і все, що їм наймиліше, тому їх біль мусить бути безмірний. І коли ми, росіяни, намагаємось за всяку ціну знищити українців, то вони мають повне право ненавидіти нас. Але росіяни уявляють собі, що за все це горе й нещастя, українці повинні бути вдячні своїм мучителям.

І в 1941 році вже зайвий раз всі переконалися, що ніде в світі й ніколи в людській історії не було такого нелюдяного, злочинного й кровожадного режиму, як московськобольшевицький.

**

Краще згинути вільним у боротьбі, ніж до смер-
ти жити в чужому ярмі! І ця засада була кличем трьох
генерацій української патріотичної інтелігенції, що взя-
лася творити збройні сили, щоб не пустити в Україну
такого кровожадного ворога. І запитаймо, чи то було
правильно? Про це хай свідчить тепер нищення нашої
Церкви, знущання в тюрмах і висилання людей на ка-
торжні роботи на Сибір. Маємо багато живих свідків
у вільному світі, що довгими роками карались на ка-
торзі і все це нам сьогодні розказують.

Отож всіх цих історичних фактів і подій виста-
чає для того, щоб зрозуміти почуття і дрижання душі
дідів, батьків і внуків, що ставали в ряди стрілецької
дивізії “Галичина”. За загальним обчисленням вже пер-
шого місяця було їх понад вісімдесят тисяч — виста-
чальна кількість п'яťох дивізій із запасним полком.
Хто розуміє військове ремесло, той знає, що в даному
моменті не можна було їх створити.

Хто уважно слідкував за однорічним вишколом
і перевишколом старшин, підстаршин і стрільців різних
родів зброї, той знає, якою великою людською маши-
ною є 18 тисяч людей дивізії з її запасним полком. Не
забудьмо, як кажуть тепер дивізійні ветерани, що з
кожного “цивільного селепка” треба було зробити здис-
циплінованого вояка, щоб удень і вночі, в довгих мар-
шах і на фронті, був завжди готовий до дії. Справа осо-
бистої дисципліни і готовости до дії зганяли сон з очей
старшин, підстаршин, а також і польових духовників,
бо за кожне недотягнення стрільця всі мали до них
претенсії.

Буває, що дисципліна важливіша, ніж саме тех-
нічне знання зброї, бо нездисциплінований вояк, який
у кадрі не виконає точно й негайно наказу, — зовсім
певно не виконає його на фронті і в часі вогню впаде
в паніку. Згадаємо, що за виявлення страху перед во-

рогом у дивізії був драконський закон: старшина вищий рангою міг розстріляти кожного за непослух і страх.

**
*

Український історик Нестор з XI ст. оповідає, що Великий Київський князь Святослав Завойовник облягав болгарський город Переяслав із 10 тисячами дружинників. На поміч болгарам прийшла 100-тисячна армія греків. Почувши це дружинники затривожились. Тоді відважний князь промовив до них: “Тепер нікуди нам дітись, по-волі чи по-неволі мусимо стати до бою. Не посоромимо землі руської, але зложимо кости наші, бо мертві сорому не знають; коли ж утечемо з поля бою, сорому набудемо. Не можемо тікати, але будемо битись доки сил стане. Я йтиму перед вами, коли моя голова впаде, тоді думайте самі про себе”. І перемогли завзяті русичі десять разів сильнішого ворога.

У грецькій хронографії Лева Диякона читаємо що руські дружинники не піддаються живими ворогові, але кидаються у завзятий бій, бо вірять, що хто з них впаде в неволю на цьому світі, то буде рабом і на другому світі.

Лев Диякон залишив нам пам'ятку: опис героїської особи князя Святослава в часі його зустрічі з імператором Іваном Цимісхесом над Дунаєм. Імператор прибув на бистрому коні, в золотій уніформі та в товаристві багатьох достойників в таких же уніформах. З другого берега надплив у “скитській” моноксилі Святослав, помагаючи своїм дружинникам веслувати.

Він був середнього росту. Мав густі брови, сині очі і кирпатий ніс. Він голив бороду, але мав довгі пушисті вуси; також голив голову, крім чуба з боку, на знак шляхетности свого роду. Мав товсту шию і широкі плечі, а вся його постава була дуже мила. Виглядав похмурний і жорстокий. З одного вуха звисала золота сережка, прикрашена двома перлами, а між ними рубін. Його білий однострій нічим не різнився від однострою дружинників, хіба чистотою.

Так виглядав завзятий будівничий української імперії, батько Володимира Великого, одного з найбільших полководців і володарів Європи всіх часів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ПЕРШІ КРОКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЗБРОЙНОЇ СИЛИ

а. Німеччина прогайнувала історичну нагоду

Невеселий був час у Галичині навесні 1943 року. Після упадку Сталінграду зі сходу приходили тривожні вісті про успішну офензиву московського большевизму, якому тепер всіма силами помагали західні союзники — Америка й Англія.

Німецькі збройні сили “вирівнювали” свої фронтові лінії, а це у звичайній мові означало, що німецька армія відступала перед наступом большевицької армії.

Такі щоденні вісті в радіо й пресі наповняли тривогою серце українських людей. Всі пам’ятали страхіття двадцять двох місяців першої большевицької окупації Галичини й Волині (17 вересня 1939 — 22 червня 1941 рр.). Не було майже родини, що не втратила б когось із своїх найближчих, яких після важких тортур і таємного нечестивого суду зараз же розстрілювали в НКВДівських закамарках або висилали на невільничу працю в підбігунові околиці. Убитих у тюрмах і підземеллях в’язнів НКВД, після втечі большевиків зі Львова в 1941 році, видобували змасакрованих в червні-липні того ж року майже по всіх містах Галичини й Волині, розпізнавали їх, як було можливо, і хоронили похристиянському. Жаль, стогін і плач скорбного українського народу, бідних удів і сиріт понісся ген до неба перед престіл Всевишнього.

Можливість нового приходу большевиків широким відгомонам понеслась по містах, селах і хуторах

України. Всі були певні, що згодом і справдилось, що арешти, знищення, розстріли й вивози на Сибір знову повторяться, але цим разом ще з більшою жорстокістю.

Загарбницька й короткозора політика націонал-соціалістичної німецької партії — “гітлерівського Райху”, не залишала зброї в руках мільйонів українських вояків, що масово і з піснею на устах переходили до них від большевиків у надії, що німецький уряд дозволить їм затримати зброю і вони звернуть її проти своїх гнобителів з Москви.

Цей автор чув з уст польського полковника Бобровського з II корпусу ген. Андерса, що на нарадах у штабі британської армії ген. Олександра в Єгипті на початку липня 1941 року прем'єр міністрів Великої Британії, Вінстон Черчіл, сказав, щоб від тієї хвилини слідкувати із замкненим віддихом за політичними ходами Гітлера в Україні: якщо він проголосить Україну незалежною, тоді західні аліанти програли війну, бо самі українці викінчать большевиків; якщо ж він не проголосить України незалежною державою, тоді ми виграємо війну.

Замість залишити зброю в руках українців, німці загнали їх за дроти таборів полонених і там їх виморили голодом, холодом і пощестями. Цьому авторі розказав німецький священик в Нойгаммері, що на власні очі бачив в тому місті десятки тисяч большевицьких полонених, а в тому багато українців, за дротами напівнагих і напівживих кістяків, що сотнями вмирили кожного дня, і часто траплялись там випадки канібалізму: живі ще кістяки кидались на мертвих друзів і їли їхні тіла, щоб рятувати себе від неминучої смерті.

Яка велика шкода! Який злочин! Адже всі ті люди могли були раз-на-завжди знищити большевицький рай” на землі, завести Божий лад у світі й захоронити Україну від нового походу сибірських дивізій в 1943/44 роках.

б. Українське громадянство поділилось...

Наступ большевицьких дивізій на Україну навесні 1943 року дуже вплинув на настрої наших людей. Вони поділились на кілька груп, оптимісти мали ще надію, що німецька армія дасть собі раду з большевиками, реалісти помалу почали пакувати своє майно і втікати на Захід до Австрії чи Баварії, а консерватисти старші й досвідчені патріоти почали думати про організацію військової сили, що помогла б стримати большевицьку навалу на Україну. Це ініціатори і прихильники 1 УД УНА. Вони вірили, що якби Україна мала була більшу військову силу в 1918/19 роках у Києві і Львові, то її незалежність була б запевнена. Тому перша українська дивізія мала стати зав'язком такої сили.

Але була ще одна група — ОУН-СД, яка організувала наперед повстанські загони, а потім УПАрмію та вишколювала її в лісах, а тимчасом вона боронить народ перед нахабністю німецького і большевицького окупанта. Ось такі, менш більш, були відносини в Україні навесні 1943 року.

в. Початки організації збройної сили

Відомо, що вже 20 червня 1940 року у Варшаві відбулась нарада військовиків під проводом ген. Сальського, командира "Залізної дивізії" Дійової Армії Української Народньої Республіки, який при кінці серпня 1919 року брав участь у здобутті Києва від большевиків. Ця нарада вирішила закладати в різних околицях України військові організації "Січі" і одною з таких організацій була "Поліська січ" Тараса Бульби-Боровця. Вона діяла аж до 1943 року.

29-го червня 1941 року в Кракові відбулася інша нарада військовиків під проводом ген. М. Капустянського, також генерала Дійової Армії, яка проголосила заклик до всіх ветеранів колишніх українських армій у справі організації української військової сили. Цей заклик підписав також кол. начальний командант Укра-

їнської Галицької Армії ген. Михайло Омелянович-Павленко. Він був командиром “Зимового Походу” взимі 1919/20 року і в союзі з поляками здобув столицю України — Київ в 1920 році.

Але аж на весну 1943 року Львівський губернатор Вехтер одержав тиху згоду Начальної команди німецьких збройних сил організувати більшу українську військову одиницю: Стрілецьку дивізію “Галичина”. І цей почин підтримали вище згадані українські військові чинники, як також ієрархи обох українських Церков, які призначили для дивізії своїх польових духовників, згідно з давною традицією українських збройних сил.

Отець митрат д-р Василь Лаба, начальник польових духовників Української Галицької Армії, був тепер іменованій начальним духовним Першої української дивізії “Галичина”.

Німецьким начальним військовим властям були поставлені такі постуляти: Дивізія мусить мати характер чисто український, напр., тризуб буде її урядовою відзнакою, українські старшини командуватимуть по-українському, а на командира Дивізії був передбачений полк. Павло Шандрюк. Дивізія мала творитись у рамках “Вермахту” і мала бути моторизованою одиницею, а найголовніше — вона не мала бути вжита на західньому, тільки на східньому фронті.

Більшість домагань українців німецькі військові власті не прийняли та все таки українські чинники мали надію, що в ході організації дивізії самі обставини, головно, важкий стан німецької армії на фронті, змусять німців поступитися в українську користь.

28-го квітня 1943 року відбулось у Львові торжественне проголошення Першої української дивізії “Галичина” та майже одночасно були проголошені імена членів військової управи:

Альфред Бізанц, колишній полковник УГАрмії, був головою, Осип Навроцький, сотник УГАрмії був

його заступником, з двома людьми до помочі — Е. Пиндусом та С. Волинцем. Отець митрат Василь Лаба був іменованим начальним польовим духовником; д-р В. Білозор — начальником лікарів; Іван Рудницький — правним референтом; М. Кушнір — шефом пропаганди; З. Зелений — референтом молоді; Л. Макарушка — референтом старшин; А. Палій — референтом допомоги родинам стрільців; Ю. Крохмалюк — архівістом. Почесним головою військової управи був іменований ген. Віктор Курманович, кол. начальний командир УГА.

Український нарід є глибоковірющим, християнським народом, тому всі без винятку домагалися, щоб у дивізії були польові духовники, і хоч нім. федерація т. зв. "Ваффен СС", з якою проти волі ВУправи і добровольців афіліована була українська дивізія, не мав духовників, то в цій справі німці зробили для українців виняток. Український нарід виявив волю, щоб під час вишколу та в боях із стрільцями були їх священники, як ще й тепер є в арміях усіх вірющих народів.

І протягом травня 1943 року до дивізії зголосилось понад 80 тисяч добровольців, з яких лише 20 тисяч були покликані до військової служби. 18-го липня після Богослужби і пращальної паради у Львові від'їхав перший транспорт добровольців до вишкільного табору.

Варто згадати, що св. Літургію того дня в заступстві хворого Сл. Б. митрополита Андрія відправив Владика Йосафат Коциловський з Перемишля, який перед вступленням до монастиря був старшиною австрійської армії.

г. Важливе особисте рішення

Від уряду начального духовника, о. митрата В. Лаби, з доручення Митрополичої Консисторії, я одержав заклик стати в ряди дивізії та послужити своєму народові в ролі польового духовника.

Моя дружина і трое дітей мали в часі моєї служби мати запевнену опіку. В часі моєї відсутности в па-

рафії, що складається із двох церковних громад, консисторія іменувала двох моїх сусідів доїжджаючими душпастирями. В письмі видно було надію, що війна не триватиме довго, а по її закінченню всі вернемось на свої давні місця.

Не від речі буде тут згадати, що в тому часі ходили загальні й уперті чутки, що в скорому часі в Німеччині дійде до зміни режиму на новий, демократичний, який проголосить Україну незалежною державою. Ці вістки, можна здогадуватися, походили з кіл Вермахту, де підготовлявся державний переворот, як свідчить про це невдалий атентат на Гітлера (20 липня 1944 р.).

Бувши священиком, я сильно вірив і голосив своїй братії Христові слова: “немає більшої любові, як хто душу свою покладе за друзів своїх”.

Ці слова були провідною ідеєю мого життя ще від студентських часів, напр. довгомісячна в'язниця в часі “паціфікації” 1930 року; кілька судових розправ за оборону прав народу в перших роках священства; ув'язнення в Березі Каргузькій напередодні другої світової війни; переслухування з побоями в НКВД, втеча в підпілля та перша еміграція; виконання обов'язку культ.-освітнього референта в УДК на Холмщині (крім священничих обов'язків) та ув'язнення гестапом навесні 1941 року.

Заходами полк. Романа Сушка мене звільнили з тюрми 15-го червня ц. р., але одночасно я одержав від нього доручення через д-ра С. Сулятицького, приєднатись до української команди в ролі перекладача і посередника між ОУН та частинами VI-ої Армії для помочі українському населенню. Я це прийняв під умовою — якщо митрополит Андрій це затвердить в часі моїх відвідин у нього.

Завдяки нашій праці вже в перших днях війни тисячі українських полонених, згромаджених у православному соборі в Луцьку, були звільнені, а потім ми вишукували “підпільних” священиків і помагали їм ор-

ганізувати православну Богослужбу. Велику частину нашої праці ми переводили в прифронтовій полосі, бо треба було говорити з видатнішими полоненими.

В першій декаді липня мені вдалося відвідати митр. Андрія у Львові та скласти докладний звіт з усього, а потім все те записати на папері, тому цілих два дні я працював у нього. Я мав надію, що залишуся вдома для душпастирської праці, тим більше, що я нічого не знав, що сталося з моєю родиною, але митр. Андрій вислав мене на Україну з порадою: говорити з православними людьми і священниками й довідатись про їх думку в справі молитовного єднання з нами. І це я робив кілька тижнів по прилученні Галичини до Ген. Губернаторства, коли митрополит відкликав мене до праці у Львівській архієпархії. Відомо, що люди із Сх. України раді були мати в себе наших священників і посилали в цій справі делегації до митрополита у Львові, але їх гестапо в'язнило і в найкращому випадку відсилало до Галичини.

В 1941 році я бачив багато замордованих НКВДістами українських людей, жінок і чоловіків. Їх тіла були скинені до братніх могил, без християнського поховання.

І я рішився стати польовим духовником, бо відчував, що цього вимагають від мене Бог і Україна, моя поневолена батьківщина.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ПОЛЬОВІ ДУХОВНИКИ НА ВИШКОЛІ

а. Заклик їхати до Львова

В неділю, 18 липня 1943 року, на площі під цитаделлю у Львові колишній духовник Української галицької армії, а тепер генеральний вікарій митрополичої консисторії у справах духовної опіки над військом, о. ми-

трат д-р Василь Лаба відслужив св. Літургію в наміренні першої групи добровольців, що відїздила до вишкільного табору.

З уваги на те, що майже всі покликані ним до дивізії священники з усіх трьох епархій в неділю були зайняті у своїх парафіях, вони мали з'явитись у Львові кілька днів пізніше. Сьогодні вже не пригадую дня виїзду до Львова. Знаю тільки що супровожала мене моя дружина, як і дружини інших жонатих священників. Пригадую також, що всіх кандидатів на польових духовників було одинадцять і всі виїздили до вишкільного табору.

Ще перед виїздом я мав нагоду відвідувати о. митрата В. Лабу, а особливо зворушливими були мої відвідини Сл. Б. митрополита Андрія, якого ми всі так дуже любили. Він високо цинив готовість своїх священників на якусь особливу жертву Христові, в якій вони були готові віддати своє життя за Бога і за кращу долю своєї батьківщини. Це він особливо підкреслював, пригадуючи нам Христові слова, що "хто покине свого батька, свою матір, брата, сестру, жінку або дітей заради Христа і Його Євангелії, той osiąгне вічну нагороду".

б. Поїздом до Зенгайму

Примістившись у поїзді, ми виїхали зі Львова в північно-західному напрямі через Перемишль, Сянік, Краків, Вроцлав (Бресляу) і прибули на станцію "Герліцербангоф" у Берліні.

Перед і під час війни ми багато чули про Берлін і тепер мали нагоду побачити бодай кілька головних вулиць і сивих масивних будинків, що робили його майже непривітним.

Всівши до іншого скоробіжного поїзду, що їхав у південнозахідному напрямі, ми заїхали до невеличкого містечка Зенгайму в Альзациї, що до війни належала до Франції, а тепер була прилучена до Німеччини. З

того містечка у ясний, погідний день можна було дуже добре бачити темносині контури Альп.

В таборі були тисячі добровольців і старшин, що приїздили туди з різних країн Європи, щоб перейти доповняльний, модерний військовий вишкіл. Мабуть, найбільше було там молодих французів, які, як дехто з них говорив нам по-німецькому, студіювали модерну стратегію та орудування модерною зброєю, бо то був найкращий спосіб підготовки до визволення їх батьківщини з-під німецької окупації.

в. Вишкіл “Особливої групи”

В супровідному письмі до команданта табору, яке дала нам канцелярія львівського губернатора Вехтера, було сказано, що ми всі є українські католицькі священники й кандидати на польових духовників в українській дивізії “Галичина”. Після закінчення вишколу вона має бути вжита тільки на східньому фронті, тому в часі вишколу треба на це звертати найбільшу увагу, хоч інструктори дуже скоро переконались, що кожний з нас прекрасно знав психологію большевицьких солдатів і способи їх стратегії. Це й було причиною, що нас називали “Особливою групою”.

Нас розмістили в одному бараці по-двох в одній кімнаті. Одержавши військові однострої, як і строї до спортових вправ та всі інші потрібні речі, включно з протигазовою маскою, ми були приділені до однієї більшої, різнонаціональної групи, яка недавно почала свій вишкіл.

До вишколу належали муштра, основні гімнастичні вправи, напр., довгий біг, перескакування через різні перешкоди, повзання попід колючі дроти, вилаз на високі паркани тощо. До теоретичного навчання належало читання мап, організація всіх родів армії, військових одиниць, до дивізії включно, воєнна тактична стратегія, теоретичне пізнання і практичне застосування різних родів зброї, особливо большевицької.

Подавали нам відомості про організацію червоної армії, її зброю, тактику, напр., в наступі вперед іде піхота, а танки за нею, і якби хтось хотів утікати, то його танкісти, звичайно партійні люди, стріляють. Вісті про большевиків подавав нам старшина східнього фронту. Він казав, що як ворожа гарматня куля чи міна пошкодить у бою большевицький танк і поранить танкістів, то вночі нишком підходять механіки й направляють танк, але напівумерлих ранених танкістів залишають ворогові на поталу. Цей автор мав нагоду говорити з одним танкістом, якого вилікували німці, і він добровільно зголосився до них на службу.

Читання мап та орієнтація в терені були важливою справою, натомість ідеологічно-політичного курсу ми не переходили. Німці вважали нас відпорними на свою й большевицьку пропаганду. Всі писання й говорення німців про “Нову Європу” не мали на нас жодного впливу й були якби киданням гороху об стіну.

г. Командант табору обвинувачує Пія XII

У нашій групі було кілька старших у віці отців, але ніхто з них не нарікав на муштру і всякі вправи, яких, до речі, молоді французи не могли так докладно й точно виконувати, як наші старші отці, дарма, що наш вишкіл проходив прискореним темпом. При кількох нагодах командант казав нам, що зі Львова надійшло домагання, щоб до трьох місяців закінчити наш вишкіл, бо на нас уже ждуть стрільці в різних таборах.

Одного ранку спочатку вересня ми завважили якийсь незвичайний рух у таборі — група за групою маршували до великої залі, тому й ми рішили піти туди, хоч нас не кликали. Заля виповнилась стрільцями, а командант на сцені нарікав і гострими словами осуджував папу Пія XII за те, що нібито з його спонукою королівський уряд Італії у провіді з маршалом Бадоліо зірвав з німцями і перейшов на сторону Америки й Англії, при чому був арештований “дуче” Беніто Муссоліні, особистий приятель голови Німеччини.

Одночасно союзні армії висадилися з північної Африки на Сицилію й почали свою занадто повільну інвазію на Італію.

Згадаю також, що в часі нашого вишколу ми йшли в неділі до недалекого містечка Тану і брали участь у богослужбах в католицькій церкві. Спочатку священик і миряни дивилися на нас непривітно, але побачивши спосіб нашого знаку св. хреста і що в церкві ми не ставали на коліна, зацікавились нами. Коли ж довідалися, що ми українські католицькі священики і приготуємося стати польовими духовниками української дивізії для боротьби з безбожними большевиками, запрошували нас до себе й гостили добрим вином, якого жодний німець не міг у місті купити.

Французи любили слухати українських пісень, які ми співали під проводом о. С. Сапруна, музики, диригента, кол. голови Інституту народної творчості у Львові. При кожній нагоді ми вивчали французам і німцям змагання українського народу до досягнення своєї самостійності.

г. Придільнення функцій духовникам

По закінченню вишколу в першій половині жовтня 1943 року ми вернулися додому. За давньою традицією європейських країн кожний з нас одержав коротку відпустку на відвідини своєї родини чи місця свого душпастирства.

Деякі з отців, напр. С. Сапрун, І. Галібей, В. Лешишин та Е. Кордуба були звільнені зі служби з приводу недуги чи старости; останній по лікуванні вернувся знову до Дивізії; о. С. Сапрун виконував згодом функцію душпастиря протилетунських з'єднань юнаків.

Три отці — Д. Ковалюк, І. Голойда та О. Карпінський (всі вже відійшли), були призначені до вишкільних таборів у південній Франції; о. В. Дурбак був духовником "Групи Баерсдорфа", що поборювала большевицьких партизан на Холмщині, де як відомо, українці мали зв'язки з польською "Армією крайовою".

Отець д-р О. Кладочний і о. М. Левенець прибули на своє місце до Нойгаммеру. Перший був духовником 30-го полку, а другий 29-го полку. Отець Кордуба був духовником 14-го гарматного полку.

Цей автор був призначений дивізійним духовником, що заступав Начального духовника, о. митрата В. Лабу, який жив у Львові й дуже рідко показувався у вишкільному таборі, але відвідував вишкільні табори у Франції.

Всі польові духовники після вишколу одержали рангу хорунжих, за винятком о. Лаби, що одержав рангу майора і цього автора, що одержав рангу поручника і в заступстві о. Лаби виконував уряд духовника для вишкільного табору в Гайделягрі і Нойгаммері аж до виїзду Дивізії на фронт.

До повороту українських старшин з перевишколу в Лещанах, як згадано, майор Е. Побігущий був командантом усього вишкільного табору в Гайделягрі. По їх повероті, 20-го жовтня, стрільців поділили на три полки з українськими командирами — 29. полк — майор Е. Побігущий; 30. полк — сот. (полк.) Б. Барвінський; 31. полк — майор С. Котиль; Курінь піонерів — полк. Рембалович (німці признали йому рангу сотника); Курінь Фізелірів — сот. К. Бристот; Зв'язок — сотник (полк.) Сосідко.

Але полк. Фріц Фрайтаг, резервовий старшина без фронтowego досвіду був призначений командиром Дивізії, і він звільнив українських командирів з їх становищ, а на їх місце назначив німців, напр. 29-й полк — пполк. Дерн; 30-й полк — пполк. Форстрайтер; 31-й полк — пполк. Гермс; 14-й гарматній полк — полк. Баєрсфороф; Курінь піонерів — майор Ренбергер; а Зв'язок — сот. Нутцінгер.

Не треба й казати, що така зміна старшин пригнобила не лише українських старшин і добровольців, але ще більше членів Військової управи і все укра-

їнське громадянство, яке знало взаємну умову українців з німцями, що була основою постанови Дивізії.

Коли говоримо про національний характер Дивізії, треба сказати, що німецький т. зв. рамовий персонал був подвійного характеру — численніший був гірший, бо рекрутувався з поліційних старшин, без вищого військового знання, зарозумілий на свою німецькість, тому тримався здалека від українських старшин і стрільців. Перед призначенням до Дивізії вища військова команда майже кожному з них підвищила рангу і вони зайняли вигідні позиції, але не були респектовані стрільцями так, як українські старшини.

Другий тип німецьких старшин був з Вермахту, і ті старшини, головні з Австрії, розуміли українців і тримали з ними контакт, але їх було не багато.

Генерал і вищі німецькі старшини-командири підтримували німців, вони більше вірили німецьким підстаршинам, ніж українським старшинам. Очевидно такий стан псував співжиття, а вслід за тим псував дисципліну.

З хвилиною від усунення українських досвідчених старшин "мораль" добровольців упала, так, що почалася дезерція. Правда, були тут ще й інші причини, але ця, мабуть, була найважливіша.

Починаючи від генерала, німці не розуміли душі молодого українського покоління, що виростило в боротьбі з ворожими окупантами, інакше Фрайтаг ніколи не став би був командиром Дивізії. Ця помилка німецького вищого командування спричинила його психічне заломання, що привело його до самогубства вже після капітуляції.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

ДУШПАСТИРЮВАННЯ НА ВИШКОЛІ В ГАЙДЕЛЯГРІ

а. Моє призначення на духовника в Гайделягрі

По кількадемній відпустці я одержав урядовий наказ від Начального духовника Дивізії прибути негайно до Львова в цілі нового доручення: їхати до вишкільного табору в Гайделягрі та починати там правильну душпастирську працю для всіх добровольців, які перешли до свого початкового вишколу у тому таборі.

До того часу о. Лаба час до часу сам відправляв там недільні Богослуження, але треба було сталого духовника і мене назначили на той пост. Подорожі до Дивізії я вступив до св. Юра у Львові й одержав від Начального духовника комплект священничого облачення, чашу з усіма додатками, обрусі, пляшку літургічного вина та всі потрібні літургічні книги.

В розмові я просив о. В. Лабу, колишнього начального духовника Української Галицької Армії, чи він має якісь писані або друковані на машинці інструкції з конечними вказівками для початкуючих польових духовників, які можна б помножити на циклостилі для вжитку нас усіх.

— На жаль, не маю нічого і сьогодні прикро мені, що я не подбав про таку книжку для користування нового покоління духовників. Зрештою, в часах української держави чи в час польської окупації були інші обставини і вимоги, які сьогодні зовсім змінилися. Може вже хтось з вас на основі власної практики щось колись напише, — сказав він якби жартом.

— Ви — казав мені о. Лаба, — маєте призначення бути моїм заступником в Дивізі не лише на основі кваліфікацій з військового вишколу, але більше на основі минулої душпастирської практики і важких проб

життя. Добре пригадую собі ваш кількамісячний арешт в час “паціфікації”, ще як студент другого року Богословської Академії; потім ви видержали знущання в Березі Картузькій, як також шикани НКВД. Навіть ув’язнення Гестапом напередодні німецько-більшевицької війни 1941 року Вам дуже не зашкодить (все таки, як згодом побачимо, командир Дивізії зарахував мені це як “проступок” проти Райху).

— Таким чином, говорив о. В. Лаба, маєте потрібну психічно-бойову заправу і працюючи на самостійних душпастирствах Ви набули вже пастирське “благорозуміє” і маю надію, що українські старшини і стрільці співпрацюватимуть з Вами. Щодо німців, які є вже і ще більше їх прибуде до Дивізії, навряд, чи знайдете повну співпрацю з ними. Між ними не буде католиків, а як і будуть, то агностики або атеїсти. Це тепер дуже модне в Німеччині. З ними матимете правдивого хреста. Ви діятиме в імені митрополита Андрія і нашої Церкви. Пригадую Вам Христові слова, сказані учням при висилці на апостольську працю: “Будьте лагідні, як голуби, а хитрі, як змії”. І це моя перша інструкція для Вас, а решту дасть вам “пастирське благорозуміє”. Щасливої дороги! Це було все, що дав мені Начальний Духовник Дивізії.

По цій розмові я мусів ще вступити до Сл. Б. Митр. Андрія і просили його благословення для стрільців і моєї праці. На голос дзвінка при входових дверях палати вийшов знайомий мені монах-студит, і ми привіталися. Він зараз же пішов нагору до кімнати Митрополита Андрія і за якийсь час запросив до приватної бібліотеки, де митрополит сидів у своєму кріслі.

Він знав мене ще з часу богословських студій, особливо після мого повороту з України 1941 року я був у нього гостем, як також з відвідин перед виїздом на вишкіл.

— Слава Ісусу Христу! — я привітав його, Ваша Ексцеленція, призначили мене душпастирем доброволь-

ців у Гайделяґрі, і я прошу благословення для моєї молодшої пастви і для мене.

— Я знаю про Ваше призначення і радий, що робите велику особисту жертву. Хай Бог благословить вас на важку працю і труди. Дбайте про наших добрих юнаків, бо вони надія народу. Ваше призначення дуже важке і відповідальне і маєте дбати про душі ідейних людей і хоронити їх перед впливом агностиків. Я уділяю вам всі повновласті і привілеї, які даються духовним, що виконують обов'язки в небезпеці смерті. Не знаємо, що зарядить Боже Провидіння. Про свою працю подавайте мені свої звіти на письмі, а як буде можливо, приходьте сюди особисто, як тільки зможете. Хай Бог благословить вас на важну і відповідальну працю. Ми всі тут будемо молитися за вас усіх.

Я поцілував його праву, безвладну руку, він поклав свою ліву руку мені на голову. Дуже серйозний погляд з його синіх очей з-поза окулярів провадив мене аж до дверей бібліотеки.

Я хотів ще вступити до архієпископа Йосифа Сліпого, який жив у сусідньому будинку, але його не було вдома. Не дивно, бо на його плечах лежали справи розлогої митрополії, Богословської Академії, Семінарії тощо.

б. У вишкільному таборі в Гайделяґрі

Табір у Гайделяґрі, як і в Зенгаймі був подібний до вулика бджіл — десятки стрілецьких груп, більших і менших, відбували основну муштру, чути було галасливі крики німецьких і подекуди вже своїх інструкторів, переплітунані час-до-часу вульгарними висловами, а часто карами за недбале виконання наказу. Звичайно карою було “падання” на землі і “вставання” на наказ: “Впадь!” (“гінлеген!” і “авф”). Впасти і встати двадцять або й більше разів, ще до того в болоті, дуже докучлива кара, бо за кілька хвилин вичерпає всі сили, навіть молодшої людини. Тому й найбільший “оферма” по кіль-

кох таких карах добре вважає, щоб докладно виконати кожний наказ підстаршини-інструктора. Була ще кара ходження або бігання з повним піску наплечником упродовж години або й довше.

Я відразу завважив, що найзвичайнішою причиною кар була німецька мова, яку не всі хлопці розуміли, а німецькі інструктори одержали наказ скінчити основий вишкіл майже вдвоє коротшому часі, як буває в мирних часах. Не треба забувати, що з тих рекрутів за нецілий рік мали бути підстаршини, а по кількох місяцях ще більш інтенсивного вишколу "юнкри" тобто старшини пруської дисципліни; тому інструктори витискали з молодой, слабо відживлюваної людини, максимум фізичних і умових спроможностей.

Мені призначили окрему кімнату в бараці посередині табору. Але, на даху мого бараку була споруджена алярмова сирена, що своїм ревом щодня будила мене зі сну й дуже нагадувала мені сирену в Березі Картузській, тому дразнила нерви. Я ніколи не міг позбутися підозріння, що хтось з німецьких кватермайстрів хоче докучити українському священикові і навмисне призначив мені цю кімнату. Згодом я привик і до сирени.

Українські добровольці жили в різних бараках, між німецькими та іншонаціональними рекрутами. Не всі наші стрільці мали вже військові уніформи, а деяким ще не дали й ружниць, потрібних до вправ.

В перших кількох місяцях, як згадано, командантом усіх трьох полків був майор Е. Побігущий, але вишкільними інструкторами і старшинами були переважно німці, тому був помітний взаємний антагонізм, який можна було відчутти в розмовах з німцями та стрільцями. Треба також пам'ятати, що це була осінь 1943 року, коли вже й на галицькому терені були сильні впливи УПА. Тодішні настрої в Гайделяґрі дуже добре описав д-р Паньківський, один з організаторів Дивізії, коли сказав, що атмосфера у вишколі була важка і незвичні труди початкового вишколу видавались

нестерпними. Але найприкріші були взаємни між німцями і нашими добровольцями. Німецький інструктор та український новобранець не творили такої спільноти, яка мусіла б бути між цими двома військовими групами. Німецький вишкільний персонал був панівний, звиклий до привілеїв, пройнятий духом нацизму і зневажливого ставлення до інших народів та втомлений довгою війною.

А наші добровольці, до яких приділили без виїнятку молодих юнаків і колишніх старшин, а разом з ними людей, які прийшли до Дивізії як професіонали, напр., лікарі, ветеринарі, а згодом і священники, були не підготовані; а крім того, багато між ними було таких, що все краще знають, тобто з критичним наставленням до всього, тільки не на себе самих, нетолерантні, важкий матеріал на вояка...

Очевидно, нелегка була справа вишколювати такий сирий, з критичною настановою елемент. Німецькі інструктори держалися стародавньої військової мудрости — що більше поту в школі, то менше крови в полі.

Цю важливу військову засаду, що призвичаює вояків до безоглядного послуху й дисципліни, не розуміли вповні українські добровольці, які у великій більшості мали середню або навіть високу освіту. Згодом, коли нові українські підстаршини покінчили школу і перебрали вишкіл рекрутів у свої руки, вони навіть ще більше тиснули навобранців, як німці.

Можна сказати, що українці були тямучі вояки. У вишколі вчили їх послуху та повсякчасної чуйности, і майже кожний з них відбув якусь докучливу кару, а найбільше: “гінлеген” і “авф”! Отож раз трапилось, що німецький штабовий старшина забарився у знайомих у місті і вночі вертався додому. Надворі лив дощ, тому він спішив до своєї квартири. Він забув, що йтиме попри один барак, де вночі завжди був на стійці вартовий стрілець. Сподіваючись, що стрілець не здержить його він почув голосний наказ: “Стій, бо стріляю!” Старшина

зупинився і почув від стрільця: “Пароля!” (Кличка) — а її щодня змінювано в команді, і кожний дбайливий старшина чи стрілець міг її легко одержати. Згаданий старшина забув це зробити і почав вивчати вартовому хто він і що його треба скоро впустити до табору, бо він змерз.

У відповідь вартовий зарепетував замок ружниці, спрямував її до грудей старшини і крикнув “Гін-леген!” — і поклав його в болото, де він пролежав аж до зміни варті. Дижурний підстаршина забрав його напівзамерзлого до вартівні, де ствердив його ідентичність і звільнив.

На другий день ген. Фрайтаг при обіді весело оповідав про цей випадок і дуже хвалив українського вартового, мовляв, “з тих українців таки будуть колись добрі вояки”. Я знаю, що на фронті німецькі старшини лякалися українських стрільців більше, ніж ворожого вогню.

Від сильної дисципліни, почуття обов'язку і повсякчасної чуйности вояка дуже часто залежить виграна або програна битва. Хто з нас не пригадає одного епізоду з битви гетьмана Хмельницького з польським королем Яном Казимиром під Берестечком? Просто, не можемо вийти з дива, як химерний і зрадливий кримський хан, Іслям Герей, після одержання легкої рани втікав з поля битви і міг взяти гетьмана з собою та завезти його аж під Білу Церкву, саме тоді, коли його присутність на полі бою була необхідна для відбиття наступу польської армії. Відсутність “Батька Богдана”, що звичайно сидів на своєму сивому коні на якомусь горбку захитала ряди козаків так, що навіть хоробрий Іван Богун не міг його заступити. Можна сказати, що невирішна битва під Берестечком була початком упадку козацької сили, що закінчилась угодою з москалями в Переяславі і повільним закріпощенням України Москвою. Чи було б це сталося, якби охоронна сотня гетьмана була при-

держала зрадливого хана і гетьман без помочі татар дав би собі раду з поляками.

В 1941 році я мав нагоду бути свідком дисципліни вояків. Одного разу я присів до кабіни шофера одного вантажника, що їхав до Луцька. Я завважив, що він весь час їхав швидкістю сорока кілометрів на годину і запитав його, чому він не їде трохи швидше, адже жодного руху не має і ніхто його не бачить. На таку заввагу я одержав його відповідь, що він мусить їхати так, як кажуть йому придорожні вермахтівські знаки. Мусила бути важлива причина цього, інакше їх там не було б, — відповів спокійно шофер. Я відчував велику пошану до дисципліни того шофера. То була тайна німецьких успіхів на східному фронті в 1941 році і, врешті, розв'язка загадки, чому німці добились до Москви в грудні 1941 року, а відступали звідти до Берліну аж до весни 1945 року, дарма, що кількісній відступ нищив цю дисципліну.

Недисциплінований вартовий зв'язку, що засне при телефонному апараті, і не предасть вістки з фронту до вищої команди, спричинить прорив фронту ворогом і доведе дивізію до катастрофи, коли не буде під рукою потрібної резерви, як було в тижнях перед капітуляцією.

в. Богослужби і виклади в таборі в Гайделяґрі

В цьому таборі Богослуження відбувалися на великій площі серед соснового лісу. Посередині було приготоване підвищення з дощок, а на ньому стояв звичайний стіл, застелений обрусом, і все інше за приписами українського обряду, і при ньому польовий духовник відправляв св. Літургію. Тисячі добровольців з піснею на устах маршували сотнями на призначене місце й уставлялись у формі букви "П", так що престіл стояв посередині.

Перед кожною важливою частиною св. Літургії сурмач грав мелодію і по закликах старшин стрільці ставали на "Стунко". Після співання св. Євангелії я

щонеділі виголошував проповідь, призначену для молодих добровольців, щоб зміцнити їх у вірі й заохотити до практикування християнських чеснот. Мої прохання до ВУправи дістати мікрофон і голосники не мали успіху. Це й було причиною, що після кожної св. Літургії я був мокрий і захрипий. Богослуження відбувалися в погоду й негоду, увесь час під голим небом і навіть у тріскучий мороз ми ніколи не занедбали їх. Пригадую, як однієї неділі був дуже сильний мороз і віяв північно-східний вітер так, що в часі св. Причастя мої губи примерзли до чаші, і я відриваючи її поплямив кров'ю рушничок та обрус. Згодом дехто із старшин жартував, мовляв, наш духовник перебув уже першу "пробу крові".

Тієї осені великою подією табору був шлюб дивізійного дентиста д-ра Никорака. Його гарна, білява дружина викликувала подив усіх старшин і стрільців. При обряді вінчання був зі мною також о. С. Сапрун, який приїхав був у відвідини до табору. Пам'ятаю також, що був у Гайделяґрі один похорон стрільця, що згинув під час стріляння гострими кулями — не пригадую його імені.

Тієї осені прибув до табору український православний священник митрофорний о. протоерей Олександр Новицький (згодом владика в ЗСА). Але через малу кількість православних добровольців у тому часі, він не відправляв Богослуження і скоро відїхав до Варшави.

Як згадано, крім душпастирських обов'язків у моїй великій і пестрій парафії, я в різних годинах і в різній порі щодня, крім неділі і більших свят, мав виклади на релігійні, історичні, національні й культурні теми. По кожному викладі були запити й відповіді. Я довідувався від стрільців, що їм лежало на серці, напр., грізний стан східного фронту і доцільність організації війська в тому часі, журба про долю рідних, нарікання на німецький персонал тощо.

Я мав враження, що між добровольцями є УПівці, які впливають на хлопців покидати Дивізію й тікати

в ліс, бо незабаром прийдуть большевики і треба буде боронити перед ними свої села й міста. Коли ж треба гинути, то краще на своїй рідній землі в обороні рідного народу і не йти Бог знає куди.

Інші відповідали їм: “що ви зробите большевикам у лісі без важкої зброї, без уміння орудувати нею, без постачання амуніції й інших речей для вдержання війська. Правда, партизанську війну можна вести, але що партизани можуть зробити після закінчення війни, яку виграють большевики. Як довго можна втриматися в лісах?” У висліді перемогла думка, що треба залишитись у Дивізії і навчитися від німців якнайбільше воєнного ремесла бо, правду сказавши, досі вони виявилися її найбільшими майстрами.

г. Військове життя впливає на зріст громадських чеснот

“Чи народився і з'явився вже під сонцем такий чоловік, щоб міг приборкати й уярмити нашу силу? Ми звикли володіти над іншими землями, а не щоб хтось інший володів над нашою. І цього будемо певні поки існує меч і боротьба!”

“Племена антів звикли до свободи і в жадний спосіб не дозволяють себе ані підкорити ані уярмити, головню в своїй власній землі вони дуже хоробрі й витривалі”.

Такі похвальні слова записали старовині грецькі історики й державні мужі про наших предків стародавньої України, які клали перші основи для славної колись на весь світ русько-української імперії в Київській та Галицько-волинській добі, що існувала до кінця 14 ст., а в 17 і 18-му століттях продовжувалася Гетьманською державою.

Минулися князі із своїми дружинниками... не стало гетьманів із завзятими козаками... Над Україною перелетів ангел смерті... Нарід опинився в неволі і став невольником на прадідній землі...

Але відвічний дух нації не вмер! В часі першої світової війни доля дала нам добру нагоду відновити свою державність, але наші батьки ще не були духово готові використати рідкісну історичну нагоду, — тому не могли її закріпити на довгі часи.

Друга світова війна вже не дала нашому народові такої нагоди. Західні союзники до останньої хвилини помагали московському большевизмові, найбільшому ворогові нашої самостійности, всіми своїми силами і засобами.

Кожної хвилини маємо бути готові до такого історичного моменту. Ми перш за все мусимо розвивати любов до нашої батьківщини. Це почування і Богу миле спасення. З другого боку, не вільно нам уважати земну батьківщину якимсь “божком” та посвячувати йому частку своєї сумління, свою віру і свою душу. Ми недавно були свідками такої любови державних мужів, що виключили із своєї любови Бога і його Церкву та довели свій нарід до великої руйни, бо видавали закони, незгідні з Божими заповідями.

Це ми бачили в Німеччині і це бачимо сьогодні в Советському Союзі, який котиться до свого упадку, і на це ми мусимо бути готові.

Та буває інша категорія людей, які уявляють собі, що любов батьківщини полягає на всяких галасливих демонстраціях, на писанні великомовних статей у газетах, якими вони нападають на своїх партійних противників. Це не згідне з вірою і Божими заповідями, це розбиває нас і послаблює нашу силу. Такі партії й партійки оточують себе “китайським муром” і марнують Богом дані таланти на взаємне поборювання. І таке поступовання зводить внівець всякий добрий почин щиро відданих рідній справі людей.

І в цьому випадку кол. дивізійники, навчилися на фронті великої правди: як не станемо проти ворога всі рам'я в рам'я, ніколи не зможемо відкинути його наступ, ані вигнати його з нашої землі.

В цьому допоможе нам правдива любов батьківщини, сперта на вірі й любові Бога; вона перетриває всякі бурі і згасить партійні сварні і крамоли, що атомізують наше громадянство.

Така любов батьківщини зродить у кожного з нас взаємне довір'я, любов і готовість до жертви, а за тим єдність і дисципліну. Всі ці прикмети притаманні державним народам.

Ми пригадуємо собі, що до Дивізії приходили люди різних політичних орієнтацій і партій. Спершу була між ними незгода і сварка, але помалу все це заникало, бо стрільці переконувалися, що в боротьбі мусить бути взаємна любов і братерство зброї, єдність, послух і дисципліна. І ці чесноти залишаться в дивізійників на все життя, бо набуті в боротьбі за батьківщину громадські чесноти підсвідомо впливають на життя воюючого, ветерана.

г. Древні і новітні чужинці про чесноти українського війська

Маємо записки арабського поета Нізамі з X ст., що в своїй поемі "Іскандер наме" славить воєнні чесноти руських дружинників князя Святослава Завойовника під час його походу на Бараю над Каспієм. Нізамі хвалить їх благородність, сильний характер, дисциплінованість та вірність присязі. Він називає княжих дружинників відважними, мужними, звиклими до недостач і готовими в жорстоких боях боронити могутності своєї країни.

Подібно писав арабський письменник Ібн Міставейг з того самого часу — що цей нарід могутній і мужний. Ніхто з них не втікає, поки не во'є ворога або сам не буде ним убитий.

Араби відчували силу давньо-української зброї, їх вояцької майстерности, військової організації і величезної відваги. І на таких вояцьких чеснотах росла й могла Київська Русь-Україна.

По упадку княжої держави після татарсько-монгольського наїзду під кінець XIV ст. створилася польсько-мадярсько-литовська коаліція, яка намагалася такий стан втримати.

Але козаки створили Гетманську державу і відновили лицарську традицію, що з малими перервами вдержалась до половини XVIII ст. Найбільший занепад тієї традиції бачимо в XIX ст., коли “понад Україною перелетів ангел смерті”.

Але вже в першій чверті XX ст. український нарід відновив свою державність; найперше в Наддніпрянській, а зараз же і в Галицькій Україні. Проте, заражена бацилем соціалізму, молода генерація не створила своєї сильної армії, тому в січні 1918 року не було кому оборонити Києва перед бандами Муравйова.

Натомість Галичина (Західня Україна) встигла змобілізувати 85 тисячну армію (УГА), яка злучившись з Дійовою армією що мала 14 тисяч козаків, 30 серпня 1919 року зайняла Київ. Але оточена з усіх сторін чотирьома ворогами — большевиками, денікінцями, поляками й румунами і бльокована західніми союзниками на Чорному Морі, не могла закріпити своєї держави.

Французький генерал Павло Проспер Анрі, який у 1919 році був військовим посланцем до Варшави і мав добру нагоду довідатись правду про Українську Галицьку Армію, так пише про її бійців: “Український вояк мусів мати глибоку патріотичну віру і разом з нею військові чесноти, щоб витримати всі недостачі, перенести стільки терпіння і так довго ставити опір усім цим ударам долі. Твердою і стійкою мусить бути душа цього народу, який завжди змагає до своєї волі і жде першої нагоди, щоб її відзискати.

“Нарід, який виявляє такі докази спротиву і патріотизму, нарід, який виявляє такі прекрасні героїчні чини, не може згинуті в неволі. І ярмо, яке мусить тепер переносити, хочби незнати яке важке воно було, ніколи не задавить його. Ні гармати, ні стріли, ні пере-

слідкування ані вигнання невеликі знищити такої живучости”.

Без війська жоден нарід не здобуде волі, а якби і здобув на якийсь час то невеликі буде закріпити її на довгі сторіччя. Це аксіома довгого існування могутніх державних народів.

Такі і їм подібні справи були темою моїх гутірок з добровольцями.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

ІДЕМО ДО ЛЬВОВА ЗА ДОБРОВОЛЬЦЯМИ

а. Перша зустріч з командиром Дивізії

Одного дня до дверей моєї кімнати застукав дижурний підстаршина з наказом, що командир Дивізії хоче мене бачити. Це перший раз я мав нагоду зустрінутись із полк. Ф. Фрайтагом.

Він мав мій життєпис в персональних актах Дивізії і він знав, що володію німецькою мовою, тому й не кликав перекладача. Коли я ввійшов і привітав його на військовий лад, він просив мене сісти біля свого стола й почав говорити своїм південнонімецьким діалектом. Перш усього він сказав мені, що я належу до штабу Дивізії, що був тоді в початковій стадії і просив мене, як впливову на українських добровольців людину співпрацювати з ним в тій справі. При цьому він запевнив мене про свою готовість прийняти мене колинебудь і послухати моїх порад та сугестій, коли справа йтиме про добро Дивізії.

Я запевнив його, що моїм завданням є працювати для добра стрільців, а тим самим для добра Дивізії, бо й на це призначили мене сюди. Водночас я просив його, щоб і він питав мене про мою думку, якби вийшла будь-яка трудність.

Командир був більш як середнього росту з масивним тілом і великою головою, яка міцно сиділа на такій же шії. Зразу я думав, що він саксонець. Його темнаве волосся “з кугами мудрости” було гладко зачесане взад. В його заленоватих очах можна було бачити іскри енергії, а ще більше жорстокости. Його мова була різка й шорстка, і він нічим не нагадував мені аристократичних старшин Вермахту, яких я мав нагоду пізнати вже в 1941 році. Загально бравши, полк. Фрайтаг не зробив на мене доброго враження.

Мою опінію про нього потвердив не тільки шеф його штабу майор Гайке, але й український військовик і діяч, д-р К. Паньківський з ВУправи. Він пише, що, пізнавши Фрайтага, він ствердив, що його вибір на командира Дивізії не був найкращий. Відвідуючи Нойгаммер у квітні 1944 року, він був з ним майже дві доби і пізнав, що він був холодний непривітний, а як вояк — нуля. Він був колись вищим старшиною поліції і на швидку руку пройшов курс дивізійних командирів. Видно було в ньому відсутність військового виступу (манер військового старшини). Його постава не свідчила про старшину ознайомленого з вояками, а не **говорити** вже про фронт. До того приєднувалась його цілковита недостача політичного вироблення й обізнання з проблемами сходу Європи, а це мусіло бути прикметою командира української дивізії.

Полк. Фрайтаг в розмові зі мною завжди називав мене “Гер Капелян” і заявив мені, що я належати му до УІ Відділу при штабі Дивізії. Я зараз же вияснив йому, що цей відділ займається пропагандою, а моїм завданням є душпастирська праця, у якій я буду керуватись директивами моєї вищої духовної влади. Дотепер я одержав інструкції від неї і буду виконувати свою працю самостійно, маючи зв'язок з командиром Дивізії безпосередньо, але згодом на цьому тлі були непорозуміння з ген. Фрайтагом.

Я просив також, щоб усім польовим духовникам Дивізії було дозволено носити хрести, як мають німецькі польові духовники Вермахту. На це я одержав відповідь, що справу він сам не може вирішити, але мусить звернутись до вищих властей. Як відомо, ми одержали відповідь у травні чергового року і замість хрестів велили нам носити ті самі відзнаки, які мали інші старшини, відповідно до ранги.

б. Подорож до Львова по транспорт добровольців.

Під кінець розмови полк. Фрайтаг подав мені писаний наказ: я призначений командантом конвойної чоти, з якою маю поїхати до Львова. По дальші директиви маю зголоситися в полк. А. Бізанца або д-ра Шульце в уряді губернатора Вехтера. Від них я одержу дальші вказівки і все потрібне для своєї чоти і чотирьохсот рекрутів, які протягом двох днів уже повинні бути в Гайделягрі. На цьому ми розійшлися.

На другий день рано ми прибули до Львова, де ждав на нас полк. Бізанц, голова ВУправи. Він говорив доброю українською мовою, а своїм зовнішнім виглядом пригадував мені українського війта збірної громади. Він, як і д-р Шульце, зробили на мене корисне враження. Про Бізанца я читав у споминах кол. старшин УГАрмії і знав про його військову службу й посвяту в будові ЗО УНРеспубліки. Отож мило мені було пізнати українського патріота німецького роду і громадянина української держави.

В дійсності транспортами добровольців займався д-р Шульце, начальник т. зв. Доповняльного уряду при губернаторі Вехтері. Від нього залежало поладжування всіх зв'язаних з транспортами рекрутів справ, напр., приділ харчів своєчасно, перебування у Львові й транспорт до Гайделягрю.

Вагани-ешелони добровольців ждали вже на головному двірці, і до них спрямовані були свіжоприбулі з повітів рекрути і час-до-часу приїздив хтось із ВУ-

прави, але на їх обличчях можна було бачити якийсь заклопотання, бо заповіджений наплив добровольців з повітів не був задовільний. Саме тому ми мусіли ждати на них, і ми спізналися.

Прибулі рекрути розказували про сильну агітацію націоналістів-упівців між молоддю, щоб не їхати до Дивізії, а йти до лісу на вишкіл. Цей повільний доплив добровольців був причиною, що ми аж четвертого дня одержали наказ від'їздити зі Львова і тільки з двісті рекрутами, замість заповіджених чотирьохсот.

Припізнення від'їзду в останній хвилині спричинив урядовець руху, що скерував поїзд на рейки в напрямі Стрия, а нам був призначений напрям на Городок, Перемишль, Сянік до Дембіци. Я вияснив справу начальникові станції, і наш поїзд рушив у дорогу, так що четвертого дня ми доїхали до Гайделяґру.

в. Любов ближнього і військовий закон

Ще перед прибуттям до табору наші рекрути, в порозумінню з підстаршинами і стрільцями, прийшли до мене з певною пропозицією. Вони хотіли кілька хлібів, трохи м'ясних консервів та масла, які вони заощадили в часі транспорту через споживання всяких домашніх присмаків — ковбас, шинок, тортів тощо, віддати нашим старшинам-ветеранам в Гайделяґрі, які нещодавно повернулись з перевишколу в Лещанах, Богемія. Розваживши все докладно, я дав згоду. Всіх старшин було б. 93, а між ними полк. Б. Барвінський, полк. Сосідко, полк. Палієнко, полк. Гончаренко (цей командував битвою під Крутами 1918 року); полк. Рембалович (учасник Зимового походу ген. Тютюника в Україну, був ранений під Базаром, але щасливим випадком вернувся живий на Волинь); сот. Макаревич, полк. Євтимович і деякі молодші старшини з Легіону "Соловій"; як також полк. Силенко, полк. Долинський, от. Васілев ітд.

Всі вони билися за українську державність і мали своє заслужене місце в історії визвольних змагань. Дар молодих добровольців для їх кухні вони прийняли як

доказ любови молодих стрільців, і для всіх влаштували військову гостину, бо рекрути привезли з собою кілька пляшок “контингентової сивухи”.

На жаль, що радість старшого і молодшого покоління вояків України “хтось” зіпсував, бо дивізійний суддя, майор Ціглер, узяв “дар любови” як промах проти воєнних законів і повідомив про те командира. Хто доніс? На другий день мене повідомили добровольці, що якийсь осібняк, Василь Л-к з Чорткова, настирливо розпитував їх про дар старшинам.

Щодо цього осібняка можу сказати, що під час судової розправи проти членів ОУН (тз. розправа проти “Думного-Чорненького”) в 1931 році, між якими я також сидів на “лаві обжалованих” як 14-й і останній у ряді. Отож, коли одного дня суддя запорядив опорожнення залі з уваги на “делікатний матеріал” розправи, — згаданий осібняк сидів між таємними агентами на балконі, отже мусів бути донощиком. А тепер він з’явився в Дивізії й продовжував свою роботу, але в користь німців.

Ще того самого дня я пішов до майора Ціглера і вияснив йому справу “дару любови старшинам”. Спочатку він настоював, що рештки харчів треба було віддати дивізійній інтендантурі, підкреслюючи обставину, що вони були видані чотирьомстам рекрутів, а приїхало тільки двісті. На те одержав від мене вияснення, що на транспорт рекрутів харч для них було призначено на два дні, а ми їхали з половиною рекрутів чотири дні.

Для “заспокоєння” його сумління я просив до телефону д-ра Шульце при уряді губернатора, який провадив реєстри рекрутів і приділював їм харчі, і в моїй приявності він вияснив майорові справу “дару любови” і дуже хвалив за те добровольців, бо харчі належали їм.

При цій нагоді я зголосив протест, що до Дивізії приймають кол. агентів польської таємної поліції. З то-

го часу я не бачив у Дивізії згаданого осібняка. Не виключено, що й інші старшини протестували також.

г.Моя праця і ставлення до неї деяких німців

Варто згадати, що до мене мав деякі претенсії сот. Цоглявер, шеф VI Відділу. Він був зарозумілою людиною (за фахом столяр в Баварії), але вишколений партійною пропагандою. Колись він був католиком, а тепер став атеїстом. Він кілька разів допитувався мене, чи я читав працю А. Розенберга п. з. "Міт ХХ сторіччя". Я потакнув із заввагою, що це компіляція думок старих німецьких філософів, які я студював ще в гімназійних часах і в Богословській академії, але вони не мали на мене такого впливу як на Розенберга чи Цоглавера, бо я рішився стати священиком.

А щодо його домагань підчинити мене своїм наказам, вважаю це смішним і неприродним, щоб атеїст велів священикові, що він має говорити і чого навчати віруючих людей. Хай він пильнує своїх дарів у магазині VI Відділу і попросить генерала призначити йому кілька перекладачів його рефератів та власних оголошень з німецької на українську мову. І так воно згодом сталося. Він помножував це на циклостилі.

Коли ж він мав якусь вартісну річ, то навіть о. В. Лаба, під час своїх рідких відвідин в Нойгаммері помагав перекладати, бо він знав добре обидві мови. Я весь час був зайнятий відвідуванням сотень і переведенням свого вишколу та полагоджуванням всяких зажалень добровольців проти інструкторів чи сотенних. Остання справа була найбільш невдячна, бо робила мені ворогів, але стрільці були віддані мені в опіку, і я не зважав на те, що про мене говоритимуть німці чи українці.

Як згадано, кожний польовий духовник мусів пробиватись своїми власними здібностями і силами. Ніхто з нас не одержав жадних підручників ані інструкції. Кожний з нас діяв згідно із своїм сумлінням, знанням,

прикметами свого характеру, вдачею й темпераментом. Здається, що найкраще робили ті, що, не знаючи добре німецької мови, завжди відповідали своїм начальникам: “Я воль!” (Так!), — на німецький лад. Але така тактика стрільцям мало помагала.

Ніде правди діти, українці не є військовою нацією. Австрія брала наших рекрутів на гарматне м'ясо і за їх відвагу дала їм почесну назву “тирольців сходу” але ніхто з інтелігентних українців не думав іти до старшинської школи генерального штабу, а призначені для нас два місця щороку заповняли поляки. Тому й не дивно, що восени 1918 року сотник, замість генерала, став на чолі нашої армії у Львові, але скоро переконався, що то було понад його сили. Вийнятком була Східня Україна, що дала нам ген. М. Омеляновича Павленка та полк. Мишковського, які рушили справу з місця, хоч то було вже запізно.

В час вишколу я присвячував багато уваги викладам для стрільців, але коли нам додали справу допомогти стрілецьким родинам то це забиравало багато часу кожному духовникові. Чимало часу забиравало теж відвідувати хворих і ранених під час вправ і в'язнів у тюрмі, які потрапили туди за більші або менші прогріхи проти дисципліни.

До важкого, але приємного зайняття духовників можна зарахувати відвідини сотень з короткими викладами на інтересні і систематично уложені теми. При тому я ставив своїм слухачам перед очі геройські чини княжих дружинників, козаків і наших батьків, творців нової української держави. Але при тому я згадував негативні риси наших предків, як напр., п'янство, бунтарство, захланність на земні добра, бо ця остання хиба позбавила наш нарід його провідної верстви, яка заради лаїкства нещасного переходила до наших ворогів. А бунтарство спричинювало внутрішні крамоли і війни і через них Україна знову впадала в чужу неволю.

Я говорив стрільцям, що якби так усі українці об'єднались у братній любові, ми могли б розвалити большевицьку тюрму народів протягом одного місяця, і на це я подавав багато доказів із старої й нової історії України та інших народів. Все це стрільців цікавило, і в дискусіях вони домагались докладних вияснень.

Шкода, що велика частина моїх записок з приготованими викладами, як і з недільними проповідями, пропала десь у Семерінгу та в часі відвороту в 1945 році. Якби були збереглися, це був би цікавий збірник “з першої руки”, що став би в пригоді нашим нащадкам, як мають інші, державні й недержавні народи.

г.Різдво Христове із стрільцями

Різдво Христове, 7-го січня 1944 року в Гайделягрі принесло нам усім багато радості. Майже кожний стрілець одержав дарунок під ялинку, що його приготували наші жінки з Української жіночої комісії при ВУправі. Вони не забули також стрільців по інших вишкільних таборах. В кожному дарунку був лист, написаний рукою дівчини чи жінки до стрільців, і це підняло їх на дусі.

Дивлячись на довгі ряди усміхнених юнаків, що сотня за сотнею маршували на св. Літургію, щоб привітати Христа-Дитятко стародавніми колядками, радістю наповнялось моє серце. Вже в тому часі я мав 7 тисяч парафіян, найкращих з усіх, яких я мав у 12-ох “цивільних” парафіях моєї священичої служби по той і цей бік океану. Вийняток роблять хіба три надзвичайні парафії в трьох таборах “біженців”: у Римі, Трані-Барлетті та Баньолі в південній Італії. В останній було чимало моїх друзів “із днів слави”. Чимало приїздили з Ріміні, і я вінчав їх з українськими дівчатами, щоб їхали у світ жонаті з квітами української землі й виховували нове українське покоління на чужині. Їхні діти, народжені й виховані на чужині, помалу перебирають у свої руки нашу працю і наші змагання за волю України.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

З ГАЙДЕЛЯГРУ ДО НОЙГАММЕРУ

а. Збільшення німецького персоналу

В Гайделягрі переходили рекрутський вишкіл сотні, з яких вибирали кандидатів на старшин і підстаршин різних родів зброї. Їх висилали на вишкіл до сорок різних місцевостей.

У Лешанах біля Праги перешколювали кол. старшин-ветеранів, і вони вернулись до Гайделягру в жовтні 1943 року. Було між ними 11 сотників, 53 поручники і 29 хорунжих, хоч у давніших арміях вони мали вищі військові ступені.

Коли вони вернулись до Гайделягру був короткий період існування Дивізії з українськими старшинами, напр., командиром 29-го полку був майор Побігущий; 30-го полку — сот. Б. Барвінський, (колись полковник); 31-го полку — майор С. Котиль; куреня саперів сот. І. Рембалович (колись полковник); куреня фізелірів — сот. Брістотт; зв'язок — сот. Сосідко (колись полк.).

Полк. Фріц Фрайтаг по кількох днях змінив українських командирів німецькими, напр., 29-го полку пполк. Дерн; 30-го полку пполк. Форстройтер; 31-го полку шполк. Гермс; гарматного полку шполк. Баерсдорф; запасного куреня майор Кляйноф; куреня саперів майор Рейнбергер; куреня зв'язку сот. Нутцінгер.

Українці були цим невдоволені, тому посипались скарги до ВУправи, щоб забрати Ф.Фрайтага й інших німців, але це не допомогло. Видно Фрайтаг діяв за інструкціями згори. І з того часу він ще більше напихав до Дивізії німецького “раменперсоналу”.

б. Праця духовників у новому місці

В січні й лютому 1944 року Дивізія в такому стані переїхала в 30-х залізничних ешелонах до Нойгаммеру (над Одрою). Тепер вона була розміщена в гарних мурованих, різної величини будинках, де були окремі квартири для старшин, а стрільці жили в великих залах з “поверховими” ліжками. Всі полки, курені й сотні мали призначені місця.

Від приїзду до Нойгаммеру всі штабові старшини мусіли ходити на обід разом з командиром Дивізії, якого по короткому генеральському курсі на Шлеську піднесли до ранги генерала. З українців був там сот. Д. Паліїв як зв'язковий генерала з ВУправою, якщо сповняв обов'язки дивізійного духовника, в заступстві о. митрата В. Лаби, начального духовника Дивізії. І так було аж до виїзду Дивізії на фронт.

Одержавши свою місію від Митр. Андрія — дбати про духовний стан стрільцтва, я мав ще кілька разів серйозні розмови з сот. Цоглявером, начальником УІ Відділу, який хотів підчинити собі всіх духовників.

Ми всі виконували свої священні обов'язки, як найкраще, для добра стрільців, а при тому ми доповнювали їх знання релігійних правд, поглиблювали знання українознавчих предметів, передавали правильне розуміння сучасних політичних течій і явищ у світі та їх відношення до українського народу. Коротко кажучи, це була програма курсу, зв. народним університетом. При тому ми подавали історію переможних або програних битв у давній та новітній історії України й порівнювали їх з подібними подіями світової історії. В особливий спосіб я заохочував стрільців набути конечні вояцькі прикмети, що їх мали вояки державних народів, бо без цих прикмет-чеснот ніколи не здобудемо волі.

Звичайно по таких коротких лекціях була довга й жива дискусія. При тому деякі стрільці підносили жалі проти німецьких інструкторів і старшин, мовляв,

вони ненавидять нас за щонебудь, і що найгірше, на пошті пропадають наші листи з дому і від дівчат.

Я чув, що в наслідок таких скарг стрільців на пошті зроблено несподівано обшук і знайдено мішки з давньою поштою стрільців, як також недопалені рештки нових листів. Німецький підстаршина був суджений і покараний. Дехто навіть говорив, що його розстріляли за крадіж грошей і тютюну, які стрільці одержували з дому.

Коли я мав потвердження свідків на письмі, я говорив з дотичними командирами. А коли це не помагало, я згідно з бажанням генерала, говорив з ним про надужиття, щоб усунути причини нарікань і піднести мораль стрільців. Чи він говорив їм про це, не знаю, але знаю, що мої інтервенції “понад головами” старшин “рамового персоналу” не були їм приємні.

Одного разу згадував мені сот. Паліїв, що він чув про їх нарікання на мене, натякаючи, що й сам генерал нерадо слухає таких нарікань на німецьких старшин, бо “вони вміють тримати військову дисципліну”

На те я відповів йому, що я був вихований у дисципліні о. ректора Йосифа Сліпого протягом п'яти років, але тут іде не про дисципліну, а про шикани над нашими стрільцями. Тих хлопців не можна залишати без опіки і спокійно приглядатися на ті шикани.

Не треба забувати, що генерал і німецькі старшини одержали квіт українського народу і мали їх виховувати на добрих і чесних вояків, а не ламати їх душі і збільшувати в них комплекс меншевартости.

Я вийшов з цього народу і довгі роки працював серед нього як студент і священник, тому добре розумію їх душі.

— Може б Ви, пане сотнику, — казав я Палієву, — пішли нераз між стрільців і поговорили з ними, тоді самі побачите, чи я маю рацію. Українські стрільці ще не розуміють “пруської дисципліни”. Їм треба наперед добре вияснити, чому щось треба робити так,

а не інакше, і так здобути в них довір'я. І я певний, що вони без надуми підуть на смерть з таким командиром, до якого мають повне довір'я. Така метода трохи довша, але її вислід успішніший.

Я розумів важку позицію сот. Палієва, тому не сподівався від нього великої помочі в тій справі. А втім, він був більше політик, ніж вояк.

в. Розстріл українського добровольця

На тлі взаємного антагонізму трапився в одній сотні трагічний випадок, що загально пригнобив усіх стрільців Дивізії, головню тих старшин і стрільців, що перебували в Нойгаммері.

Щовечора на голос гудка стрільці мали бути готові до снання і стояти біля своїх ліжок. До кожної кімнати входив т. зв. "UVD", тобто дижурний підстаршина або стрілець з шоломом на голові і з ремінцем під бородою. То був знак, що він виконує важливу військову службу в імені командира, і він тоді вважався нетикальним. Про все це знали всі стрільці.

Одного разу в часі перегляду однієї кімнати, стрілець Бурлак, мабуть, з Гадинковець на Чортківщині, задумав пожартувати собі із свого приятеля, що того вечора виконував службу "UVD" — він накрив його голову коцом і розсмішив інших стрільців, що мали спокійно стояти на "струнко". В цьому моменті до кімнати вбїг німецький підстаршина і довідавшись, що сталося, зголосив сотенному, а цей подав дальше вгору. Бурлака арештували і після поспішного переслухання генерал запорядив наглий воєний суд.

На другий день суд засудив Бурлака на кару смерти через розстріл. Суд був зложений з німецького предсідника і двох вотантів, звичайно старшини й одного стрільця. До важности присуду треба було двох голосів. Присуд затвердив ген. Фрайтаг і призначив розстріл на другий день о год. 7-й рано при співучасті представ-

ників усіх частин Дивізії, що мали приглядатись розстрілові.

Мене повідомили вже по присуді і я перш усього розвідав між стрільцями як то фактично було, тим-більше, що обидва стрільці були близькими друзями і це, що трапилося було радше жартом, ніж злобою. Але моя інтервенція не допомогла. Генерал хотів повчити стрільців, що “UVD” нетикальний, а винний мусить бути розстріляний. На його думку, жодна адміністративна кара не навчить стрільців дисципліни. І він не поступився.

Я просидів у тюремній камері усю ніч із засудженим. Присуд смерти і свідомість, що завтра він мусить умерти, зворушила його до самих глибин. Його огорнув великий жаль за своїм життям і страх перед смертю, так що він не міг говорити. Тіло цього 18-літнього, атлетичної будови юнака, майже всю ніч підкидалось на ліжку й увесь час він голосно плакав. Аж над ранком почали трясти ним, наче передсмертні дрижаки. Аж десь біля 6-ї години рано мені вдалося його успокоїти. Я сів біля нього, підніс його гарну голову і притиснув її до своїх грудей та поцілував його в чоло. Він обняв мене руками за шию наче син свого батька... Я не міг здержати своїх сліз.

І до сьогодні чую у своїх вухах його тихий голос: “А я хотів боротися за Україну... і мені колеги такі жарти робили, але цей німець недавно прийшов до нас і через нього я маю згинути марно... Отче духовний, напишіть всю правду моїм батькам і просіть, щоб поздоровили від мене Марусю...”

Засуджений затих, а згодом щиро висповідався і побожно прийняв св. Причастя та підкріпив сили свого тіла св. Маслосвяттям.

Перед сьомою рано прийшли до келії жандарми і ми з засудженим вийшли з тюрми на вулицю, за нами маршували стрільці з рушницями на плечах, на чолі яких ішов старшина. Ми дійшли до невеликої площі для парад, де кількома рядами наче приковані до землі

стояли представники полків і окремих дивізійних одиниць.

Засуджений багато разів відмовляв зі мною “Богородице Діво” й кожного разу ми додавали коротке прохання: “Ісусе, Маріє і Йосифе, будьте при мені в останній хвилині мого життя!”

Врешті ми зупинилися під муром будинку без вікон, перед яким був закопаний дерев'яний стовп два метри високий. Це було місце його смерті. Він з блідим обличчям стояв спокійно і не дозволив прив'язувати своїх рук до стовпа, ані зав'язувати очей, як велів звичай. До останньої хвилини я мав надію, що генерал помилює його, але почувши команду старшини приготувати рушниці і зловіщий скрегіт замків, я в останній хвилині відійшов від нього два-три кроки, і в тому моменті він підніс угору свою праву руку і крикнув: “Слава Україні”, але стріли рушниць заглушили його голос.

Його голова похилилася вниз і тіло наче зсунулось на землю. Лікар ствердив, що він не живе.

Я замкнув йому очі своїм хрестом. Його тіло, зложеное в домовині, друзі віднесли до приготованої ями, де я відслужив похоронний обряд і запечатав гріб чужою, непривітною землею. На гробі був поставлений хрест.

Кожний душпастир часто є свідком смерти людей, старих і молодих. В часі походу 1941 року я часто мав нагоду бачити вбитих ворожою кулею людей, давав їм св. маслосвяття, не знаючи, чи він католик, православний чи протестант, але жодний випадок не зробив на мене такого страшного враження, як смерть стрільця Бурлака.

Я фізично відчував, що в моєму серці “щось” обірвалось, наче якась невидима струна і це враження залишилось у мене на довгі роки, бо й досі товчеться моє серце, коли, замкнувши очі, бачу у своїй уяві мертве тіло молоденького друга з Чортківщини, що відійшов від нас через жорстокість генерала, якої не могли злагоднити мої благання.

Майор Гайке, шеф штабу Дивізії у своїх споминах свідчить, що ген. Фрайтаг дуже суворо карав стрільців за найменші провини проти дисципліни й порядку і про те переконались на власній шкірі українці і німці.

Його короткозора, безглузда особиста політика, каже майор Гайке, ускладнювала взаємини між німцями й українцями. Фрайтаг не міг погодитись з фактом, що він є командиром чужонаціональної дивізії, в якій німецькі старшини повинні бути лише війнятками. Більшість старшин і підстаршин (німців) не відповідали вимогам Дивізії і не надавались до командування фронтовими частинами. Їх треба було відіслати до поліції.

Трагічне видовище розстрілу не було потрібне і я був переконаний, що інша, більш розсудлива кара мала б більш позитивний вплив на дисципліну стрільців, ніж то криваве видовище.

Після того трагічного випадку я кілька днів не міг з ніким говорити, ані заснути, ані їсти. Мос й так невелике довір'я до мудрости Фрайтага зникло майже зовсім, так, що з того часу я перестав звертатись до нього в будь-якій справі. Може й це було причиною, що на наступний польовий суд над двома стрільцями за дводенне спізнення з відпустки з дому, клясифікували як дезерцію, я був призначений оборонцем підсудних. Мені вдалося зібрати достовірні факти і свідків та відкинути твердження обвинувателя і суд більшістю голосів звільнив їх від розстрілу.

г. Проф. Б. Кудрик — примірний християнин

Дивізійні звітодавці й автори споминів згадують про відвідини "Веселого Львова", тобто групи артистів, співаків і танцюристів, які сольовими або збірними продукціями розвеселювали стрільців у Нойгаммері.

Мої обов'язки не завжди дозволяли мені відвідувати театральні продукції, тому й не знаю добре імен артистів.

Натомість вбилась у пам'ять одна дуже достойна особа: композитор Борис Кудрик, який нужди-ради виконував функцію піяніста-акомпаніятора.

Я добре знав його ще з Богословської Академії у Львові, де він викладав гармонію, контрапункт та диригентуру. І вже там я полюбив цю невелику тілом, але велику духом людину. В час кожних відвідин у Нойгаммері він служив мені до св. Літургії і причащався, а потім я гостив його у своїй кімнаті. Мій дяк вже знав, що Кудрик щодня буде в нас гостем, тому старався про більше харчів для нього, що приїздив звеселити українських стрільців на чужині.

Про нього можна сказати, що то була людина глибокої віри і хрустального характеру. На моє прохання він уложив був для Дивізії св. Літургію й Панахиду. На жаль, під час відвороту в травні 1945 року мій наплечник і клунок розбило на возі большевицьке гарматне стрільно й усе пропало.

Б. Кудрика схопили большевики у Відні і запроторили на Сибір. Там він згинув серед снігів, і я часто згадую його у своїх молитвах.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ПРОТЕСТУЮ ПРОТИ АРЕШТІВ.

ОСТАННЯ СВ. ЛІТУРГІЯ. Я БЕЗ ПРИЗНАЧЕННЯ.

Восени 1943 року ОУНб своїм тайним наказом посилала до Дивізії своїх членів і симпатиків, на вишкіл, як казав М. Лебідь, щоб у відповідному часі перебрати в свої руки вартісний елемент Дивізії. Зроблю заввагу, що всі члени Дивізії, за дуже малими винятками, були вартісним елементом, хоч він має на думці тільки членів ОУНб.

Під кінець 1943 і на початку 1944 рр. УПА поширила свою діяльність в Галичині під назвою "Укра-

їнська Національна Самооборона” і почала виступати проти німців та проти большевицьких партизан. Я з власного досвіду знаю, що в тому часі в Галичині діяли наче два уряди: свій, український та чужий, німецький. Обидва вони стягали з людей контингенти, брали харчі, а що найголовніше, німці брали підводи вдень, а наші партизани брали ті самі підводи вночі, щоб перевозити зброю та своїх людей, не раз до місць віддалених кількадесят кілометрів. Люди опинилися так би мовити, між молотом і ковадлом, бо представники одного й другого уряду вимагали абсолютного послуху.

Справа погіршилась, як 10 жовтня 1943 року ген. губ. Франк проголосив вийнятковий стан з наглими судами поліційної безпеки включно. І в наслідок цього від осені 1943 р. до червня 1944 року німці повісили або розстріляли, щонайменше, 1,541 українців, як загально подає статистика.

Справа дещо змінилася в лютому 1944 року., коли большевицький наступ осягнув лінію Ковель — Підгайці — Галич — Станиславів — Косів і Броди. В тому часі польські партизани почали свою діяльність в Галичині і на Холмщині. І це змусило німців шукати зближення з українськими партизанами і постачати їм зброю.

Вістки про всі ці події на рідних землях доходили до вишкільного табору в Нойгаммері і були щоденною темою розмов добровольців. Про це я знав з розмов із старшинами, підстаршинами і стрільцями. Що гірше, вже в квітні 1944 року з табору в Нойгаммері майже щодня почали зникати підстаршини і стрільці різних родів легкої зброї.

Для боротьби з цим неприсмним явищем ген. Фрайтаг спровадив з Берліну гестапо під проводом сот. Вінса. Майже всі вони розуміли українську, московську й польську мови. Вінс завжди крутився по таборі й поволі дивізійна тюрма почала наповнятися стрільцями. В часі відвідин я довідувався, що чимало з них по-

суджував згаданий Вінс в співпраці при висиланні з Дивізії найкращого елементу у підпілля, що там потрібний для вишколу рекрутів у таборах УПА, які вже тоді існували на Волині й Карпатах.

**

Відвідуючи тюрму, я одного дня зустрів там пор. Бараненка, командира 6-ої сотні 30-го полку, походженням з Великої України, що бувши в німецькому полоні, зголосився до Дивізії. Дехто з авторів каже, що він був ув'язнений гестапом за свою ненависть до німців. Пор. Бараненко був здібний старшина та популярний між стрільцтвом.

Разом з ним був ув'язнений старший десятник Ясінський з тієї самої сотні. Я мав з ними розмови, з яких я довідався, що їх обидвох посуджували за співпрацю з УПА, бо конкретним закидом проти них було те, що в їх сотні писали "урляубшайни" (дозволи на відпустки й дарову подорож залізницею підстаршинам і стрільцям Дивізії), з якими вони якийсь час зовсім легально їхали додому, але вже не верталися до Нойгаммеру. Декого з таких відпусників схопило гестапо й поволі почало заповнювати тюрму.

Формуляр відпускних посвідок і урядова печатка були автентичні, казало гестапо, але підписи були підроблені. Обидва ув'язнені не признались до вини. Вони залишилися в тюрмі, коли Дивізія відходила на фронт; з ними було 40-50 в'язнів. Я вже не міг їх відвідувати і не знаю, що з ними сталося по моїм виїзді до Вандерну.

Їх відвідував також у тюрмі дивізійний адвокат, д-р В. Мурович, що боронив їх перед закидами. Я зацікавив їх справою сот. Палієва, але видно, він до справ тюремників не хотів мішатися, бо ніщо не міг вдіяти.

Кілька тижнів перед від'їздом Дивізії на фронт, генерал Фрайтаг почав писати свої "послання" до стрільців, в яких сильно накидався на УПА. Він уже мав їх український текст, тому я був переконаний, що їх писав або сам Паліїв або хтось з ВУправи у Львові. Мені

ж було відомо з довірочних розмов, як також із сповідей, що всі ті заходи мали протилежний ефект.

Мене просили старшини представити генералові справу, перш усього, щоб позбувся гестапа з Дивізії, бо його всі не любили й ненавиділи і тому його праця нищила мораль стрільців уже тепер, а ще більше шкодитиме на фронті.

Я вияснив генералові, що маю дуже серйозний сумнів, чи в таких обставинах Дивізія сповнить покладані на неї нашим народом надії. Кажучи ясно, я був думки, що багато стрільців покинуть Дивізію і перейдуть до УПА. І я підкреслив, що це є не лише моя думка, але й багатьох українських старшин.

І тут, на диво, генерал Фрайтаг хотів знати імена тих старшин, що так думали. Одначе, я заявив йому, що цього не можу зробити, бо всі ці речі я знаю із сповіді, а виявити щонебудь із сповіді мені не вільно, навіть під загорозою мук і кари смерти.

Він кинув на мене свій довгий, недовірливий погляд і сказав: “Мені кажуть, що ви, Гер Фельдкурат, у своїх викладах і зустрічах із стрільцями, як також у своїх проповідях в неділі, завжди і вперто говорите про Україну, але забуваєте сказати, що без “Фюрера і Райху” українці цього ніколи не досягнуть.

—Пане генерале, — відповів я йому, — я завжди вияснюю хлопцям, що мусимо, найперше, вірити в Бога і заховати його заповіді, інакше українські вояки, яких в австрійських часах називали “тирольцями сходу”, не стали б добрими вояками. Релігійний українець є найкращий вояк, бо до нього не може причепитися большевицька безбожна пропаганда. А в дивізії гестапо не має що робити, воно нагадує стрільцям їх розстріляних або повішених батьків, братів або синів, а навіть матерей і сестер. Вам, гадаю, добре відоме публічне вішання чи розстріли в містах, напр., Дрогобичі, Станиславові, Коломні, Чорткові ітд. Мусите негайно запорядити винищення всіх стрільців з нашої дивізійної в'язниці...

В очах Фрайтага засвітився нещирий і лукавий вогник, але він нічого не відповів. Кілька днів після цієї розмови Паліїв ніби випадково остеріг мене, що генерал виставлас проти мене закиди, а найбільше те, що в 1941 році я був арештований у Грүбешеві за промови проти німців.

— Це правда! Але й те правда, що закиди були фальшиві, і я був звільнений 15 червня 1941 року. Пригадайте це при найближчій нагоді генералові. В Дивізії ваші справи як фахового політика зовсім інші; Ви мусите лявірувати й “політикувати”, а часом навіть передавати від ВУправи “шпек і шнапс”, як кажуть деякі штабові німці...

Я — священик, польовий дүховник, дію на основі св. Євангелії, мені не вільно від неї відступати, бо це я присягав і від цього ніколи не відступаю. Багато речей Ви не знаєте, про які я довідуюся від старшин і стрільців довірочно чи у сповідах.

**

Від половини квітня аж до виїзду Дивізії на фронт під кінець червня я служив св. Літургію в неділі на великій площі, куди довгими колонами, з шоломами на головах маршували стрільці з полків і самостійних одиниць Дивізії. Таким чинном на площі збиралось звичайно коло 8-10 тисяч вояків, які заховувалися тихо, спокійно і урочисто. Цього ніколи не забуду.

Я відправляв св. Літургію при престолі під голім небом, як і в Гайделяґрі, а перед важливими її частинами сүрмач сүрмив трубною УСС-ів “Позір”, тобто “Струнко” і дивізійний хор співав ті частини, а стрільці стояли “Струнко!” — до кінця пісні.

Щонеділі після св. Євангелії я говорив коротку, шість до сім хвилин, проповідь, завжди з пам’яті і по-українському. Такий був наказ від начального дүховника і від митр. Андрія. (Деякі з отих моїх проповідей, але трохи довші й достосовані до світських людей, друкувались цілий рік у газеті “Шлях” у Філядельфії).

Мабуть, тиждень перед виїздом Дивізії на фронт до мого бюро знову прийшов сот. Паліїв і заявив мені, що ген. Фрайтаг бажає, щоб на моє місце прийшов о. Володимир Стецюк, який недавно прибув з Галичини і у таборі Цайсав відбув свій вишкіл та піднесений до ранги старшини, і генерал бажає, щоб він служив св. Літургію перед виїздом на фронт.

Я вияснив сотникові, що о. Стецюк може сослужити при св. Літургії з іншими духовниками, бо головним служителем буде начальний духовник, о. митрат В. Лаба, з яким я вже порозумівся, і він також виголосить “Боже Слово”. Я ще раз вияснив Палієву, що чисто душпастирські справи в Дивізії належать до мене, і я вже їх вирішив. Він повинен був це пояснити генералові, який у нас церковний порядок.

З цього я здогадувався, що мені треба сподіватися неприємностей. Після св. Літургії і гарної проповіді с. Лаби, я благословив стрільців своїм хрестом, давши їм загальне розгрішення, бо не всі могли приступити до приватної сповіді у своїх духовників.

Невеличкий, залізний хрест з розп'ятим Господом на ньому я одержав в дарунку від великого святця, золотоустого і ревного місіонера о. Зиновія Ковалика, ЧНІ, підчас його місії в моїй парафії в Білявцях 1938 року, коли він хрестив мого сина, Зиновія Володимира, разом з о. крилошанином Володимиром Жолкевичем (тепер у Канаді).

Відомо, що о. Ковалик був арештований більшовиками в 1941 році і перебував у Бригідках у Львові. По втечі більшовиків перед німцями в 1941 році люди з міста знайшли його скривавлене тіло, прибите руками й ногами до стіни, наче Розп'ятого Господа. Коло 6 тисяч змасакованих і постріляних у потилицю в'язнів більшовики скидали в пивницях одних на других і залили вапном.

Цього хреста я весь час мав при собі, бо вірив, що він мені помагає. І ще сьогодні маю його при собі. Його цілували живі, ранені і вмираючі стрільці, католики, православні і протестанти, що йшли на Божий суд, і ним я замикав їм очі.

І в годині очікування на зустріч з моєю смертю, про яку ніколи не перестаю думати, бажаю держати цього хреста в моїх руках. А потім хай він буде зложений в місці, разом із пам'ятками Дивізії, як символ моєї синівської любові до Господа Бога, Його Пресвятої Матері і Матері — України, яку я все своє життя любив і завжди був готовий вмерти за неї.

Хай цей хрест пригадає нашим нащадкам про жертву і смерть численних молодих українських юнаків за визволення їх Батьківщини України з большевицької неволі в 1941-1945 роках.

**

Хочу тут згадати слова ген. П. Шандрука з його англomовних споминів (ст. 262), що навесні 1945 року в одному готелі в Празі, Чехія, він стрінув о. Лабу, якого особа й ерудитія зробили на ньому велике враження. Отож, о. В. Лаба, інформував його про життя і працю польових духовників, які виконували свої обов'язки на фронтівій лінії. Вони завжди обороняють стрільців, своїх парафіян, перед усякими напастями німців і через те німецькі командири в Дивізії гляділи на них, як на "політично підозрілих", а навіть мали їх за ворогів Німеччини.

Маю основи думати, що він мав на думці також і мене, бо завдяки його інтервенції перед митр. Андрієм і німецькими властями я не попав до Дахав, і чому я не поїхав на фронт із вихованими мною стрільцями в мої рідні сторони. З моїх трьох парафій навесні 1944 року дві були по німецькому, а одна по большевицькому боці фронту. В часі боїв під Бродами я міг би був не в одному допомгти, бо прекрасно знав усі села, ліси і стежки кудою виходили наші стрільці зі свого оточення.

**

Упродовж дев'ятьох місяців я був духовником українських воєнків, яких навчав божого закону, любови свого рідного народу і своїх ближніх. Я вчив їх як позбутись поганих прикмет набутих в довгій неволі народу та подавав способи, як набути чесноти синів державного народу, а найбільше відданости своєму народові й посвятити аж до героїської смерти.

Перед виїздом на фронт, на що я майже цілий рік день і ніч трудився і нетерпеливо ждав, до мене прийшов жандарм і сказав мені не віддаюватись із моєї кімнати аж до дальшого запорядження. Один німецький старшина навіть закип собі, що "поїду на довші вакації до Дахав", і я ждав, але не зовсім ізольований, бо мав нагоду подати вістку до Львова, мене відвідували деякі українські старшини, що вертали до Дивізії; один німецький лікар і сестри з місцевої лікарні ітд.

А, тим часом сот. Паліїв, який легковажив небезпеку положення, запропонував на моє місце о. В. Стецюка, який ще не закінчив був свого вишколу. Пост дивізійного духовника, до якого він не був як слід підготований, закінчився трагічно: в часі боїв недалеко Бродів ген. Фрайтаг, попавши в паніку, особисто присудив його до смерти і казав німецькому старшині розстріляти його.

Це мало місце під селом Теребежом біля Золочева в дні 19-го липня 1944 року (гл. Крохмалюк, цит. праця, ст. 250-251). По повороті решток розбитої і змасакрованої большевиками Дивізії до Нойгаммеру я розпитував про долю о. В. Стецюка, але ніхто із старшин, серед загального замішання не знав докладних обставин його смерти. Один німецький старшина сказав мені, що він не словнив наказу генерала щодо транспорту ранених серед великого вогню большевицьких танків, катюш і літаків, які чергувалися по собі, він ще не привик і, просто, не мав середників до виконання наказу і це було причиною його смерти. Німецький воєнний закон

давав право старшині вищого рангою присудити на смерть “стане педє” старшину нижчого рангою “за непослух або виявлення страху перед ворогом”.

Остаточо, большевицькі з'єднання оточили і здушили Дивізію на просторі стодвадцять квадратних миль. Щойно вніч з 21/22 липня, вириваючись з кільця в районі місцевостей: Почапи — Білий Камінь — Княже, Дивізія понесла найбільші втрати. З кільця вирвалось к. дві тисячі стрільців і двадцять українських старшин. (Гл. д-р Гриць Лучаковський, пор. 1 УД, розвідчий старшина при штабі Дивізії, Вісті, УІ, 1951, ст. 12-13). Це було коротке зреасумування долі Дивізії в бою під Бродами.

Тепер пригляньмось цій трагічній події дещо докладніше. Шеф штабу Дивізії, майор Гайке, розказує, що Дивізія одержала завдання розбудувати другу, оборонну лінію, двадцять кілометрів довжиною (гл. Гайке, схема від 14-го липня). І цей наказ був сумлінно виконаний. Одначе, через ворожі дії Дивізію пересунено: від Станиславчика поза Ясенів. І там українські сапери збудували нову другу лінію.

Большевики подають, що їх армія напроти трикутника Броди-Львів-Рава Руська мала до диспозиції 1800 танків і безліч літаків. Натомість німці мали п'ятдесят танків та ані одного літака.

Дня 15 липня большевицькі з'єднання почали наступ з двох боків: від Радехова на Львів і на відтинку німецького XIII Кавалерійського Корпусу в районі на південь від Підкаміння, де прорвали його праве крило. Для “залатання” прориву був кинений 30-й полк УДивізії, якому назустріч безладно відступав Вермахт, заблоковуючи при тому дороги на фронт.

І, заки 30-ий український полк міг розпочати свою дію, його сильно заатакували большевицькі танки і літаки і він був розбитий. Відтепер його сотенні почали стримувати большевиків самостійно, стараючись “заткати” прогалину.

В такій ситуації 29-ий і 31-ий полки рушили на північний схід від села Сасова і в тому часі штаб 31-го полка загинув, а розбий 30-ий полк пішов у резерву для реорганізації. Тепер Дивізія одержала завдання обсадити долини Сасова і Ясенева(гл. Гайке, ехема 4), а з Бузька відступив на захід Польовий запасовий полк перед напором большевиків з Радехова.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ПОСІВ СМЕРТИ ПІД БРОДАМИ

а. Як дійшло до бою під Бродами

В червні-липні 1944 року большевицький т. зв. Перший український фронт розбив німців у трикутнику Броди-Рава Руська-Львів. Наступ тривав 13-20 липня (шість днів). Ген. танкових з'єднань П. С. Рибалка і кавалерійських частин ген. В. К. Баранов замкнули в кільце німецький фронт і знищили його — було 30 тисяч полонених і 17 тисяч убитих.

Львів облягли ген. Рибалка та ген. Лелюшенко і зайняли його без бою 27 липня. Сфорсували ріку Сян і зайняли Перемишль та Ярослав. На початку серпня Перший український фронт перейшов Вислу і створив Сандомирський пляцдрам. Стільки большевицька історія України про бій за Львів, але про 1 УДивізію ані слова. (Гл. Історія української РСР, II, ст. 511-512 і схема ст. 513).

Бій під Бродами був безнадійною битвою німецької зброї та одною з найбільших її поразок під кінець другої світової війни. Це передбачували німецькі генерали у своїх звітах до Головної квартири Вермахту і подавали свої пропозиції щодо евентуальної зміни стратегічного пляну, але їх не прийняла до відома вища влада.

До Німецької групи армій “Північної України” належала Четверта танкова армія, а на її правому крилі був XII армійський корпус під командою ген. майора А. Гавфе. І на цьому відтинку большевики почали збирати свої сили, згодом, для наступу на Львів. І це вирішило долю 1 УДивізії “Галичина”. Вона протягом п’ятнадцяти місяців одержала найкращий людський матеріал і першорядний вишкіл, бо, напр., вже в січні 1944 року були звільнені з неї 40 старшин і 400 стрільців як фізично нездібні до військової служби.

Дивізія виїхала з Нойгаммеру в 96-х ешелонах, як спершу пляновано, в район під Богородчанами, але, як розказує м. Гайке, їх прямували до залізничної станції Ожидів біля Красного і там розвантажили для відбиття плянованого большевицького наступу на згаданий трикутник з метою зайняти Львів.

Як подають достовірні старшини, в Дивізії було 18 тисяч вояків і п’ятдесят українських старшин, а решта німецькі старшини т. зв. “рамового персоналу”. Большевики оточили XIII корпус та українську Дивізію, яку стиснули між Білим Каменем-Сасовом-Підгір’ями-Опаками і Колповом (схема 5).

Большевики наступали з Радехова на Бузьк, із Станиславчика, Бродів, Підкаміня, Залозець та з Золочева на Красне-Бузьк і так XIII Корпус і Дивізія були оточені і замкнені в районі Бузька, тому оперативні дії були поза межами Дивізії.

В тому часі большевики впровадили в дію велике число реактивних мінометів, т. зв. “катюш”, які деморалізували непривичних до неї вояків, головню, як не було досить часу кожному воякові викопати собі яму-рив, де можна було заховатися перед її стрільнями, що нищили все в поземому напрямі, а не говорити вже про голосіння-виття летючих мін з довгими хвостами диму позад себе.

XIII Кавалерійський корпус одержав наказ про-рватись з оточення, а 1 УДивізія з однією німецькою ма-

ли стримувати натиск ворога (схема 6). Десь у тому часі ген. Фріц Фрайтаґ впав у нервовий розстрій і покинув командування Дивізією, мовляв, він не може її контролювати, бо вже тоді не було жодних засобів зв'язку.

Дивізію перейняв вермахтівський ген. Ліндеманн, але XIII Корпус і Дивізія розбиті на частини і кожна з них намагалася прорватись на власну руку.

Сильний натиск на частини 29-го полку проходив у ночі 17/18 липня і полк був розбитий між 6-8 год. ранку 18-го липня. На другий день, 18-го липня, частини полку опинились у Хватові, де здержували большевицький наступ від району Ясенева.

“Ми перейшли, — розповідає Орест С., — і Рена я довів. Мало не плакав з радості. Скільки пропало, не скажу. На всякий випадок багато. Молоденький Юрко Плешкевич заледве почав 17-й рік життя. Його я любив як брата. Він вів себе в часі бою так холонокровоно й хоробро, що я подивляв його. І він пропав. Пам'ять про нього в мене не згине ніколи.

“Тоді згинув старший уже віком стрілець нашої сотні, убитий большевиками в боротьбі на кулаки, лопатки і багнети... Частина пішла в село. Там обстрілювали нас з “катюш” коло три-чотири години. В перервах прилітали літаки.

“Я стрів полкового священика і лишився з ним. Мої друзі пішли далше. Перед вечером ми мали досить того пекла. Пішли, а за селом стрінули п'ятьох підстаршин, лікарів, і пішли разом. Раптом за яких двадцять-п'ять метрів від нас упала граната і важко поранила священика. Лікарі, крім одного, втекли. Священик хотів вернутись до села, до тамошнього пароха. Лікар заломився. Я також, ми почали перед раненим священиком сповідатися у голос. Він нас благословив... Я думав — невже це смерть”. (“Вісті”, лютий-березень, 1952, ст. 4-5).

Важливий для історії прориву є спомин підстаршини 13-ї сотні пішних гармат 31-го полку Ярослава Филипова. Особливо остання фаза прориву з Почап до Княжого, а звідти до залізно-дорожнього насипу Красне-Золочів. За насипом було чисте поле, опановане большевиками з довкільних горбків, тому вони безупинно сипали вогнем на втікаючих стрільців. Поле було вкрито трупами й важко раненими і попри них треба було перебігти до узгір'я з ліском, щоб вирватися з кітла. (Гл. Р. Крохмалюк, ст. 100-107).

Вийнятки з вищеподаних особистих споминів, написаних щиро, зображують трагічні хвилини старшин і стрільців невеличких груп полків розбитих большевицькими повзами й “катюшами”.

Усе ж серед тих трагічних хвилин були також і світлі хвилини. Десятник В. Сірський із штабової сотні 29 полку каже, що в кожну вільну хвилину підстаршини тієї сотні вишколювали членів УПА в Ясеневі. Тоді дійшло до двостороннього договорення, на основі якого всі хлопці цього району з якимнебудь військовим вишколом мали перейти до УПА, а невишколені поповнити ряди Дивізії. Одного лище дня у штабі 29-го полку зареєстрували сто двадцять добровольців, яких відсилали на вишкіл в район Красного.

Оповідуючи про свою сотню він пише, що німецький сотенний Вайс покинув свою сотню в окопах Олеська а в ній залишилось було в живих лище сім стрільців. І на диво — Вайс був нагороджений залізним хрестом за свою “хробрість” (“Вісті” ч. 7-8 1953, ст. 8-10).

Полковник П. Силенко, звітуючи генералові по виході з кітла, ствердив, що ще до замкнення Дивізії в кітлі при українських частинах не залишився ані один німецький старшина. Із стрільцями залишились тільки українські старшини і чимало з них упало в боях, а важко ранені дострілювали себе, щоб не впасти живим в руки большевиків.

Загально кажучи, від 16-го липня в Дивізії вже не існувало воєнне законодавство, напр., у селі Кутах залишено большевикам дивізійну лікарню з 400 раненими стрільцями, а німецькі танки забирали тільки німецьких ранених, — українців не брали. (“Броди”, ст. 135).

Це без сумніву свідчить, що німецький “рамовий персонал” Дивізії, включно з її командиром, не доросли до своїх завдань і не мали фронтового досвіду, тому втратили віру і впали в паніку.

Сотник артилерії М. Дябога подає у своїх споминах хронологічний хід боїв на своєму відтинку з 16-го липня, в районі на південь від Ясенева, звідки вермахтівські частини відступили вночі, а 17-го липня коло 10:30 год. рано він велів обстрілювати большевицьку піхоту, яку командир 29-го полку, шполк. Дерн, помилково мав за Вермахт. Бої під Хватовом і Олеськом 20-го і 21-го липня йшли на Білий Камінь і Почапи, де зосередились розбиті частини Дивізії. І там він зустрів сот. Д. Палієва, від якого довідався, що ген. Фрайтаг пропонував йому спільний марш до прориву, але Паліїв відкинув пропозицію, бо в Дивізії вже ніхто не видавав тоді наказів і кожний діяв на власну руку.

20-го липня пополудні в одному ліску почали збиратися частини Дивізії, і разом з ними знайшовся там її штаб. Сюди прибув теж ген. майор Лянге, заступник убитого командира XIII корпусу, із своїм штабом, і він запорядив оперативну нараду. Від Дивізії був ген. Фрайтаг, майор Гайке, полк. Баерсдорф, сот. Паліїв, полк. Силенко і полк. Долинський. В часі наради сот. Паліїв заявив що єдиний шлях до пробою, це район УПА. Всі частини в часі прориву були підпорядковані командирові XIII Корпусу. (Крохмалюк, ст. 98, нота, називає його Ліндерманном).

Згаданий сотник Дябога подає, що Паліїв зібрав 300-400 стрільців і думав з ними прориватися. Були з ним поручник; Левицький, Кузьмінський, Качмар і Ти-

холіс. Сот. Дябоба і пор. Зарицький розлучились 22-го липня в Княжому. Ранок 22-го липня перемінився в Содому й Гомору від вогню проривників і большевиків (“Броди”, ст. 110-126).

З того часу ніхто вже не може нічого певного сказати про долю сот. Д. Палієва. Іван Кедрин у споминах подає, що Паліїв згинув серед неясних обставин — ніхто не був при його загині — хоч було з ним стільки старшин і стрільців, — і тому поширилась версія, що його присудив до смерті й наказав розстріляти ген. Фрайтаг, якому він мав би закидати запроторення Дивізії в котел, де згнуло коло 8 тисяч українських молодих людей, за яких Паліїв, як політичний дорадник генерала і представник ВУправи при ньому почувався відповідальним (Кедрин, І. цит. праця, ст. 203).

І якщо це сталося, то тільки 21/22 липня перед, під час або після прориву з кітла. Як у випадку дивізійного духовника, о. д-ра В. Стецюка, якого генерал Фрайтаг присудив до смерті і наказав розстріляти за “невиконання наказу” в часі такого “безкомандного” бою, тому можна припускати, що по згаданій нараді, це саме дало генералові силу засудити і розстріляти сот. Палієва. Ген. Фрайтаг, як відомо, за свою “хоробрість” під Бродами одержав лицарського хреста з мечем (ношений спереду ковчіра), який, звичайно, давали разом із залізним хрестом на грудях. То було найвище німецьке військове відзначення.

Беручи до уваги факт, що ген. Фрайтаг і майор Гайке, шеф його штабу, були разом і обидва вийшли з кітла живі, можна думати, що Гайке мусів докладно знати про обставини смерті о. В. Стецюка і мабуть сот. Палієва, але з яких причин не згадав про те у своїх споминах про Дивізію, а особливо про трагедію під Бродами, невідомо.

Після прориву в Княжому одна група стрільців подалась до Ляцького, а звідти через Гологори, а друга трохи на південь в районі Жашкова, і далше на захід

Підкамінь, Ходорів, Стрий, Дрогобич, Самбір, Турку, Ужок, Ужгород до Середнього, де було збірне місце, на якому протягом одного місяця зібралось було 1500 людей.

З усіх тисяч стрільців Дивізії до Нойгаммеру вернулось понад дві тисячі. Решта впала в бою, злучилися з УПАрмією, деякі впали в большевицький полон, а ще інші могли поховатися по селах.

Таким чином протягом кількох днів була знищена Дивізія “Галичина”, кишена німецькою начальною командою без застанови на відтинок фронту, якого німці не мали сили ані технічних засобів оборонити, як рапортували генерали до головної квартири Вермахту.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ВАНДЕРН І ПОВОРОТ ДО НОЙГАММЕРУ

Останній раз в рідній Україні

Запасовишкільні полки, звичайно, не зв'язані з якимись фронтowymi одиницями, але український вишкільний полк у Вандер-Гроскіршбавмі над Одрою вийнятоково був зв'язаний з Дивізією в Нойгаммері. Він існував там від квітня 1944 року, а по виїзді Дивізії на фронт було вже там понад 7 тисяч добровольців. Одні з них утікали перед большевиками, а інші приходили із збомбардованих німецьких фабрик. То був зовсім інший елемент, ніж той, що поїхав на фронт.

**

Отож по виїзді Дивізії на фронт, я провів майже тиждень ізольованого життя в бараці, коли прийшла вістка зі Львова про моє нове призначення — їхати до запасовишкільного полку у Вандерн-Гроскіршбавмі над Одрою. Звідти вже від квітня приходили прохання прислати їм польового духовника. Ці листи йшли до Начального капеляна та митрополита Андрія.

**
*

Нерозгадані Божі пляні й дороги, хоч нам нераз здається, що сама людська доля заскакує нас своїми несподіваними ходами. Так було і зі мною. Одного ранку, саме після св. Літургії мені доручили формальний наказ негайно їхати до Вандерну. І ще того самого дня я поїхав туди залізницею зі своїм наплечником і валізкою-каплицею, а під вечір зголосився в командира полку.

Він був уже повідомлений про мій приїзд і сказав, що вже віддавна жде на мене. При тому він гарно висловився про українських добровольців і старшин, які дуже нетерпливо ждуть на свого духовника, так що командира дивувала їх релігійність. Він зараз же представив мене кільком старшинам, що були під рукою, й обіцяв видати наказ, що я щонеділі служитиму св. Літургію, а щоденно відвідуватиму стрільців по сотнях з викладами.

Він просив мене, щоб у всяких труднощах я особисто звертався просто до нього, бо це буде найкоротша дорога поладнати їх і так піднести мораль добровольців, які останніми днями були дуже пригноблені.

Відвідуючи добровольців, я завважив, що кожного дня прибувають нові групи, так що в магазинах табору не було досить одностроїв, тому чимало рекрутів відбували вправи й ходили на муштру у своїх цивільних убраннях. Такі "пестрі" жили переважно в великих будинках, якби стодолах у Гроскіршбавмі. Вже в часі перших відвідин стрільці нарікали на "дуже вбогу" їжу, занадто довгі муштри й нічні вправи, яких цілі вони не могли збагнути. Я їм все вияснив і просив бути терпеливими, бо все це скоро зміниться, а добрий вишкіл буде їм дуже потрібний.

Натомість стрільців дуже цікавило основне пізнання різних родів легкої зброї і радувало те, що вони вже вміють розбирати і складати важкі скоростріли із зав'язаними очима. А вже найбільше любили вправи в гострому стрілянню до мети і в терені. Моє перше загальне враження в новому таборі було позитивне.

**

Варто згадати, що коли у “Вольфшанці” в Пруссії 20-го липня був атентат на Гітлера то в таборі було запоряджене гостре поготівля. Але через нерішучість деяких генералів Вермахту столична поліція і партійні парамілітарні частини скоро зліквідували справу путчу по невдалому атентаті. Ніхто не рухав нашого запасовишкільного полку.

І добре сталося, бо знаючи ідеологічну настанову наших старшин і добровольців у Вандерні, як і в усій Дивізії взагалі, можна було передбачати на чію сторону перехиляться їх симпатії, якби у Берліні почалися були вуличні бої. Нам було відомо, що генерали Вермахту ставилися позитивно до українських самостійних змагань і тому в часі путчу українці стали б були по стороні приятелів України.

В розмовах з інтелігентними добровольцями у Вандерні, яких було майже половина, можна було відчутти переконання, що якби Німеччина ще в тому часі, тобто два роки перед своєю капітуляцією, могла була зліквідувати в себе ненависний гітлерівський режим і проголосити незалежність України та допомогти творити українську національну армію, то була ще можливість викинути большевиків з України.

Вишколені частини УПАрмії, підсилені здисциплінованими частинами Дивізії, спенетрували б були всю Україну. У відповідь на заклик уряду самостійної України багато частин з большевицької армії були б перейшли на нашу сторну, як було в 1941 році.

На жаль, домагання західніх союзників до німців “безумовно капітулювати” втримало гітлерівський режим ще майже два роки і справа незалежности України вийшла вже під кінець війни, але тоді вже було запізно.

**

Десь у часі трагедії Дивізії під Бродами прийшов наказ, щоб перевести добровольців з Вандерну до Нойгаммеру на дальший вишкіл. І, як загально подають,

було їх там понад 8 тисячи, і кожного дня прибували нові, так що вже не було для них місця, а в примітивних обставинах не можна було й думати про правильний вишкіл і вдержати конечну дисципліну. В Нойгаммері примістили їх в тимчасових бараках у Цайсав, де передтим був польовий запасовий полк.

Уже в часі переїзду до стрільців доходили різні, часом макарбичні вістки про Дивізію під Бродами та дальший наступ большевиків на захід, а большевицькі танкові колони прямували на Ярослав, Ряшів і Перемишль, щоб відтяти німцям головну залізнодорожну магістралю на Краків.

Зорієнтувавшись у ситуації, я просив командира полку, який знав, що моя родина живе біля Сянока й опинилась у безпосередній небезпеці впасти большевикам в руки, щоб дав мені на кілька днів відпустку поїхати до Сянока, а як буде можливо то й до Львова. Він призначив для моєї родини двокімнатне мешкання, де жили колись родини старшин, і тепер деякі були порожні.

За кільканадцять годин я добився до Сянока і подав дружині вістку, щоб скоро готовилась з дітьми в дорогу і ждала на мене на станції в Сяноці другого дня перед полуднем.

Я поїхав до Львова відвідати святоюрського святого митрополита Андрія і просив його благословення на час довгої розлуки і про його святі молитви за нас та запевнити його про наші молитви за нього.

Прибувши до св. Юра, я наперед зайшов до о. митрата В. Лаби, але він уже виїхав був на захід. Натомість був ще вдома о. кан. Р. Лободич з горою пакунків у кімнаті, які складав і сортував його господар і вірний приятель. Вони ждали на вантажне авто, яке мало вивезти їх з міста. Позатим ніхто із святоюрських достойників не збирався виїздити з міста.

Слуга Божий митрополит Андрій прийняв мене і в час короткої розмови весь час клопотався про душі

хлопців. Його серце було сповнене журби про долю стрільців під Бродами, бо мав уже вістки про їх оточення, з якого мало хто вирвався. І це було тоді новиною, бо ще ніхто не знав про розміри катастрофи.

Я розказав митр. Андрієві про духохо-моральний стан стрільців перед їх від'їздом на фронт; про окремі сповіді перед виїздом на фронт і про уділення всім загального звільнення від гріхів, злученого з повним відпустом і молитвою за свят. Отця папу Пія XII. Врешті, згадав про свої особисті переживання, про конфлікт з ген. Фрайтагом та можливість відіслання мене до табору в Дахаві і перенесення до Вандерну та про поворот до Нойгаммеру, де тепер знову назбиралося коло 8 тисяч добровольців — утікачів з України і робітників з фабрик. Митрополит Андрій мав уже вістки про розвал німецького фронту і спокійно, з відданням себе на Божу волю, ждав приходу большевиків. В часі нашої розмови було чути вибух гранатних стрілен з півдня і з півночі міста. Відомо, що Львів був зайнятий большевиками 27 липня без більшого бою.

**

Я передчував, що минуть довгі роки, і я не зможу побачити Україну, тому в часі їзди до Сянока я пильно приглядався людям, селам і нивам, щоб назавжди заховати їх у своїй пам'яті.

Родину щасливо перевіз до Нойгаммеру. В таборі йшла інтенсивна вишкільна праця, бо кожного дня приходили нові добровольці.

Пригадую собі поїздку до Кракова й Катовиць, куди мене вислав командир з чотою стрільців, щоб привезти зголошених добровольців. Я одержав наказ, що маємо забрати їх з приміщення Українського Центрального Комітету. Пригадую собі досить велику залю в будинку УЦК, де мій заступник, старший десятник, заквартирувався з чотою стрільців, які побратньому ділилися з утікачами, дружинами й нареченими дивізійників своїми скромними пайками, що їх одержали з війсь-

кової інтендантури. Всі були задоволені із зустрічі й незабаром почали співати нових дивізійних і партизанських пісень.

Найбільше вибивалась своїм гарним і сильним сопраном молода дівчина із сплетеним в коси волоссям та синіми очима. То була учителька, Леся Руда, пізніше письменниця Леся Лисак-Тивонюк. До неї і її поважної мами ставилися всі стрільці з великою пошаною. Були також інші жінки, але не пригадую їх імен. Було там кілька дружин дивізійників, які, шукали нагоди податися далше на Захід, бо большевики вже перейшли Вислу і маршували на Сандомірщину. Їх армія ждала на правому березі Висли напроти Варшави, де вибухло повстання проти німців.

Користаючи з кількох годин вільного часу, бо добровольці дуже повільно з'їздилися, я подався до української церкви св. Норберта, де парохом був о. д-р Павло Хрущ. Він уже був виїхав до Відня, але на своєму місці залишив бельгійського громадянина, о. Мавкрикія Ван де Мале, монаха-редемпториста, який з о. Зиновієм Коваликом, ЧНІ давали місії в моїх двох парафіях — Берліні й Білявцях біля Бродів.

Отець Маврикій спокійно очікував большевиків із своєю щораз меншою громадою парафіян, які втікали на захід, бо кожного дня сподівалися наступу большевиків.

Дивним випадком я зустрівся в Кракові з д-ром Володимиром Муровичем, дивізійним оборонцем, що вирвався з-під Бродів і принагідним військовим автом заїхав до Кракова. Він оповідав мені про страхіття боїв у замкненому кільці біля Княжого і Почапів.

Вернувшись до будинку УЦК, я довідався про одну неприємну справу. Коли в залі був великий гамір і спів, як оповідав мені старший десятник, раптом з'явився невеличкий, худенький і лисий чоловік і почав сварити нас, мовляв, робите тут велике заміщення, занечищуєте наш дім... це ж українська важлива уста-

нова! Ви знаєте, хто я? Я проф. Кубійович, що був одним із творців Дивізії, а ви тепер робите нам клопіт...

Хтось із стрільців кинув у його сторону кілька саркастичних завваг, мовляв, ви нам це створили, а тепер тут нема що робити, забераємо вас у рекрути... понюхайте трохи порохового диму на фронті...

Проф. Кубійович врешті зрозумів, що немає тут чого ображуватись ані сперечатись з вояками у воєнному часі і відійшов.

А щодо професорів і вояків, то я був свідком у Відні такого випадку: ішов хідником молоденький вояк, а напроти нього надійшов старенький професор університету, і він перший зняв капелюха перед вояком. Зацікавлений я запитав професора, чому він так зробив і почув його відповідь: вояка шаную високо, бо він у кожній хвилині готовий вмирати за батьківщину і за мене.

Ми, як я вже згадував, наряд невійськовий, і в нас такого звичаю не було. Випадок у Кракові закінчився досить прозаїчно: стрілець мусів одну годину нести наплечник з піском, а старший десятник весь час пильнував його. Я тільки шкодував, що не міг перепросити проф. Кубійовича особисто.

По збірці стрільців ми забрали всіх рекрутів і помаршували до залізнодорожної станції, а звідти поїздом поїхали до Катовиць, забравши з собою також усіх скитальців.

В Катовицях ми просиділи один день і ніч в якомусь приміщенні, де були поверхові ліжка. Коло кімнати жінок усю ніч стояла варта. Добровольці з катовицьких фабрик, де німці робили новий танк "Пантеру", нам казали що поляки "підносять" вже голови, і були випадки побиття українців, а це змусило їх голоситися до Дивізії.

Добувши трохи харчів з військової станиці, ми поділилися ними із скитальцями і подались з рекрутами до Нойгаммеру, а вони всі до Австрії на працю, бо в Німеччині ніхто не міг сидіти без праці.

Бідні, опущені на чужині, українські жінки й дівчата дивізійників, і симпатичні українських вояків. Одна з них дуже клопоталась про долю свого чоловіка і брата, які були під Бродами.

**

З початком вересня 1944 року в Нойгаммері з'явився сам ген. Фріц Фрайтаг удекорований лицарським хрестом з мечами і залізним хрестом за свою "хоробрість" під Бродами в наслідок доброї opinii про Дивізію, а ще більше про її величезні втрати в людях.

Він одержав нове завдання: із залишків з-під Бродів та частиною вже вишколених добровольців створили нову Дивізію. Майор Гайке оповідає, що Фрайтаг спочатку відмовлявся від цього посту командира у Дивізії, і тому поставив домагання, щоб у ній була бодай одна тисячка німецьких старшин і підстаршин "рамового персоналу", і цього він добився.

Сот. Л. Макарушка зайняв місце сот. Д. Палієва як дорадник генерала в українських справах.

Одного разу покликав мене ген. Фрайтаг, що було доброю нагодою погратулювати йому за "добре заслужені" хрести в часі бою під Бродами. Він узяв це за добру монету, хоч мусів знати, що вістка про смертний засуд мого наслідника, о. д-ра В. Стецюка, вже дійшла була до мене, тому гратуляція була радше кпинами й осудом його жорстокости, але, залюблений у собі, він не відчув іронії в моєму голосі.

— Що ж, Гер Капелян — сказав він — будемо виставляти нову дивізію, бо чув я, що маємо досить нових добровольців... Вона буде краща за першу. Чи будете нам помагати?

— Пане генерале, по переживаннях у Вандерні я не люблю працювати із штабовими "щурами"... я чуюся краще між стрільцями... між ними веселіше і я хочу з ними залишитися.

— Побачимо... сказав він наче собі під носом.

І справді, я був приділений до 29-го полку укра-

їнського 1-го. І так я позбувся нагоди бачити “жаб'ячий погляд” хапчивих очей тепер уже майора Цогляуера і брати участь у штабових обідах.

РОЗДІЛ ДВНАДЦЯТИЙ

ДИВІЗІЯ НА СЛОВАЧЧИНІ

а. Українці і словаки знайомляться

В половині жовтня прийшов наказ, щоб Дивізія готувалась до переїзду на Словаччину продовжувати дальший вишкіл, а водночас поборювати партизанів у запіллі фронту в Карпатах. Безпосередньою причиною цього було повстання війська проти німців, що вибухло в св. Мартині, і повстанці злучились з партизанами.

Проти них, перш усього, була сформована бойова група під командою полк. Вільднера, словацького громадянина, зложена з частини різних полків, які виїхали були на Словаччину в другій половині вересня. Вона виконала своє завдання в районах Банської Бистриці і вернулась додому. Згодом була вислана друга група під командою сот. Віттенмаера, що оперувала з успіхом у Татрах в районі містечка Ружомберку.

І аж 15-го жовтня 1944 року вся Дивізія виїхала на Словаччину в силі 11,500 мужви, і вона замінила Дивізію “Татра”, яку посунули в північно-східні райони Словаччини.

Дивізія була розміщена в таких місцевостях: штаб у місті Жиліна; 29-й полк у Кусуцькім Новім Місті; 30-й полк у Великій Битчі; 31-й полк у св. Мартині; 14-й гарматній полк у Битчиці; Курінь фюзелірів у Райцу; курінь саперів у Врутках; протитанковий курінь у св. Мартині; зв'язок у Жиліні; постачання й табори на передмістях Жиліни; польовий запасовий курінь у Белій; вишкільно-запасовий полк у Чадцах; 1-й курінь у Черній,

2-й курінь у Турзовці і 3-й курінь в Ощадніці. Увесь стан Дивізії був: 22 тисячі чоловік.

Для здержання партизанів полки й курені розмістилися на широкому терені сотнями, чотами і роями в поодноких місцевостях.

Командир 29-го полку полк. Дєрн і його адютант сот. Дітце та штаб, розмістилися у шкільному будинку Кісуцького Нового Міста, а стрільці були розміщені в державних і громадських будинках, подібно старшини й підстаршини. Муштра й інші військові вправи відбувалися рідше на площах, а частіше в лісах, днями й ночами, при чому було стосоване гостре стріляння всякими родами легкої зброї, що було найкращою підготовою стрільців до фронтної служби.

Я жив на приходстві пароха о. д-ра Палдана та служив св. Літургію в місцевій римо-католицькій церкві. Скоро при штабові сотні, до якої підбирали хлопців з добрими голосами, був зорганізований хор, яким диригував молодий хорунжий Михайлів. Щонеділі хор співав св. Літургію, на яку приходили не лише стрільці, маршуючи сотнями, але й багато словаків, які добре розуміли церковно-слов'янську мову св. Кирила й Методія. І це було спонукою до братання обидвох слов'янських народів, бо українці розуміли і скоро почали говорити по-словацькому, а словаки. по-українському

Словаки радо приймали стрільців у своїх домах, гостили їх "слівовічкою", а потім відбувалися спільні забави з танцями. Наш командир, полк. Дєрн, не любив цього братання, бо боявся, що напідпитку хтонебудь із стрільців стане говорити про військові справи, а партизани мали своїх людей між цивільними людьми. На прохання командира я в своїх розмовах з вояками поодиноких сотень, чот і роїв, остерігав їх, що і на Словаччині "стіни мають вуха" і тут повно большевицьких шпигунів.

На Словаччині вояки одержували трохи кращий харч, якісно й кількісно, бо Дивізію вважали фронто-

вою одиницею, а крім того, дивізійники одержували половину своєї платні словацькими коронами, а половину німецькими марками. На Словаччині був тоді свідний ринок і все можна було купити без карток і дешево, але за словацькі корони.

Ми чули, що німецькі з'єднання на Словаччині одержували всю платню коронами і питалися, чому в нас інакше. Нам відповідали урядовці інтендатури, що ген. Фрайтаг не хоче погодитись на повну виплату коронами, бо з того вийде шкода Райхові. Було підозріння, що друга половина корон іде в кишеню німців "рамового персоналу", які часто посилали своїм родинам пакунки. Але не можна було довідатись усієї правди, бо рахунковими старшинами були німці.

**

Спочатку листопада я одержав від дружини листа, але вже з Відня, бо по виїзді Дивізії з Нойгаммеру, вона мусіла звільнити помешкання. З Відня приїхав туди її брат Кирило Цепенда, студент консерваторії у Відні і диригент хорів св. Варвари, Віденської Січі, а згодом свого власного хорів "Трембіта" (тепер у ЗСА), і забрав мою родину до Відня. В січні 1945 року він знайшов їм одну маленьку кімнатку в гірському селі Кібі, біля Семмерінгу, близько славного тунелю тієї ж назви, і в тій кімнатці всі четверо спали на одному великому ліжку. Господиня дому відпустила цю кімнату під умовою, що крім звичайного щомісячного ренту, дружина додатково даватиме їй означену кількість цигарок, бо була налоговим курцем. Цей дорогоцінний тоді товар можна було купити дешевше на Словаччині й передавати до Відня, а звідти до Кібу або просто польовою поштою на адресу дружини.

І, таким чином родина мала дах над головою, а п-і Гехенбергер курила свої цигарки. Харчові картки приділив їй місцевий уряд, а вся моя платня йшла поштою на адресу дружини. Я вдоволявся військовим харчем і "фронтовим додатком", який одержував в полку.

Харчі приносив мені кожного дня вояк, що виконував чинність дяка, із стрілецької кухні штабової сотні. То був бурсацький харч. На Словаччині можна було щось докупити в крамницях, але треба було грошей. Самотні мали їх більше, а жонаті старшини віддавали всі гроші родині.

Вже в тому часі дружина й діти розмовляли по-німецькому, але в хаті завжди говорили рідною мовою. Дочка ходила до німецької школи, але вона й обидва сини вдома вчилися читати й писати по-українському. Діти розуміли, чому їм треба знати українську мову — вона в'язатиме їх з рідним народом, як Бог дозволить колись вернутися в рідну Україну. Вони вивчили напам'ять слова поета: "Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває, той у грудях не серденько, але камінь має". І це вони пам'ятають досі. І не лиш вони, але й їх діти знають українську мову, рідну історію, співають українських пісень, знають українські танки і все інше, що повинен знати ширій український патріот.

б. ген. Фрайтаг продовжує гострий режим

Для характеристики життя Дивізії на Словаччині хай послужить один епізод, що мав місце в Жиліні. Перед приходом Дивізії на Словаччину німецькі власті виселили деяких словацьких громадян з їх мешкань, які позамикали і запечатали. Можливо, що через їх зв'язок з партизанами. Без дозволу гестапо не можна було тих помешкань відчиняти.

Але з приїздом Дивізії до Жиліни не було досить мешкань для старшин, тому тут і там старшини відважились відкрити такі мешкання без порозуміння й дозволу генерала і гештапо, яке вони ненавиділи через їх розстріли і вішання закладників. (Див. спомини о. Б. Левицького).

Отож три українські старшини штабу Дивізії: д-р Володимир Мурович, адвокат дивізійного суду; о. Михайло Левенець, дивізійний духовник, і ще один якого

імени не пригадую, зняли з одного помешкання гестапівські печати і влаштували собі там квартиру. В помешканні були спаковані речі власників.

Несподівано з'явилась у помешканні жандармерія, яка в новій Дивізії мала свою сотню: половина німців і половина українців. Вона перевела обшук, забрала спаковані речі і всіх трьох мешканців арештувала. В часі переслухань обидва старшини взяли на себе вину, й о. Левенець був звільнений. Скоро відбувся польовий суд і обидва старшини були присуджені до розстрілу.

Але, адвокат Мурович, як сам потім розказував знайомим у Відні, по зміні вечірньої варті в дивізійній тюрмі постукав до дверей і сказав вартовому, що він "уже скінчив розмову з в'язнем" і хоче вийти. Не знаючи про його присуд смерти, вартовий пустив його, і ще того самого вечора Мурович утік з міста та протягом кількох днів, дістав у словаків документи й поїхав до Відня. Там жив кілька днів у К. Цепенди при Міллерграссе, а потім поїхав до Мюнхену.

Його друга, що залишився в жилінській тюрмі, ген. Фрайтаг не помилував і його розстріляли. Чи не можна було покарати старшин якоюсь адміністративною карою, тим більше, що жодні речі не пропали?

Трохи пізніше в тій самій Жиліні наглий польовий суд знову присудив до смерти вісім дивізійників, посуджуваних в намірі дезерції доУПА. Вони боронились тим, що в часі патрулювання однієї місцевости вони були схоплені партизанами, від яких вирвались і верталися додому тобто до Дивізії, але наглий суд не прийняв їх аргументу, й вони були присуджені до смерти.

Полк. Дерн з 29-го полку вислав делегацію на їх розстріл, до якої й мене призначили. Пам'ятаю тільки ім'я одного засудженого, гарого, високого і чорнявого підстаршину, бувшого студента медицини, а тепер, мабуть, члена санітарної сотні, Корбутяка. Він умирав дуже відважно зі словами: "Хай живе Україна!" Подібно й інші.

Тут варто пригадати, що під Бродами і в Карпатах УПА помагала дивізійникам і, як деякі старшини писали у своїх споминах, що сам ген. Фрайтаг під Бродами посилав їх до УПА для нав'язання співпраці з нею. А тепер велів стріляти вартісних людей за підозріння у співпраці з УПА.

Безсумніву, цей масовий присуд і ростріл національно свідомого елементу зробив гнітюче враження на всі частини Дивізії. Ми всі дивувалися, що д-р Вехтер і полк. Бізанц, які сиділи переважно у Відні, не пробували вплинути на Фрайтага або старатися перед найвищими військовими властями викинути його з Дивізії. Не можна допустити, що ВУправа у Відні не знала про цей масовий морд молодих українців.

Траплялися також випадки присудів і розстрілів стрільців за менші порушення приписів дисципліни.

Козацька кара рятує від розстрілу

Як я вже згадував, польовий духовник дуже важко переживав розстріл його стрільця, парафіянина, бо мусів з ним сидіти всю ніч, сповідав його, ішов з ним на місце смерти й був при ньому до останнього віддиху його життя, а потім три дні не міг ні спати, ні з ким говорити.

Пригадую, як одному воякові трапилась така доля в Кисуцькім Новім Місті. Свіжий рекрут, що приїхав із збомбардованої в Німеччині фабрики із Чадців дістався до нашого полку. Відчуваючи голод, бо військовий харч був йому невистарчальний, він застрілив курку і підкріпив нею своє німецьке тіло. Але... через дві години був засуджений і розстріляний.

На другу неділю під час св. Літургії у словацькій церкві я в своїй проповіді просив братів-словаків, якби подібне трапилось, хай наперед дадуть знати своєму парохові, де я жив, і там одержать гроші за свою шкоду.

І коли знову таке трапилось, мені дали знати, а я велів винного стрільця привести до мене.

— Чи ти знаєш за що дивізійники воюють? — запитав я його.

— Так розумію... за волю України, — відповів стрілець.

— Чи ти хочеш, щоб і тебе розстріляли, як твого колегу минулого тижня? Чи ти розумієш, що як когось із стрільців німці розстріляють за будь-яку дрібну справу, то за кожним з них я плачу три дні і три ночі, якби за своїм рідним сином?

І мені здавалося, що він цього добре не зрозумів, тож він і не зчүвся як за давнім козацьким воєнним звичаєм протягом двох-трьох хвилин він лежав на крислі долівлиць і дістав від свого отця духовного десять палиць по тому місці, звідки ноги виростають.

По такій “козацькій операції” в моєму полку вже не було випадку, щоб стрілець нарушив воєнний кодекс Дивізії. Словак одержав за свою курку кілька корон, а стрілець досьогодні живий і здоровий і зі своєю дружиною й численною родиною молиться щодня за свого духовника, який врятував йому життя. Принаймні, він сам говорив мені про те, коли я відвідував одне місто в Канаді, де він живе з родиною.

Щобільше, цей гарно збудований мужчина дуже діяльний у своїй парафії, а крім того, він є великим і завзятим патріархальником і членом багатьох громадських організацій. Яка шкода була б, якби його були розстріляли німці!

г. Зустріч з партизанами

Я згадував, що курені, сотні, чоти й рої 29-го полку, як і інших полків, були розміщені по містечках, селах і присілках для здержання партизанського руху зі сходу на захід і навпаки.

29-й полк мав свої частини в кількох більших місцевостях, напр. Неслуша, Оходніца, на правому бо-

ці ріки Кисуци, здовж якої пробігав залізнодорожний шлях з подвійними рейками, і Зборов, а трохи даліше на південь — Стара Бистрица, на лівому боці ріки. Також у менших місцевостях були рої, які день і ніч гляділи за рухом партизанів.

Одного дня прийшла до полку вістка, що в невеличкій місцевині біля Оходніці вночі несподівано з'явився великий загін партизанів, який прорвався із заходу на схід. Під час зустрічі, оскільки пригадую, було вбитих 6-8 стрільців, хоч партизан лягло більше, але решта прорвалася горами на схід, де в грудні наступали большевицькі з'єднання, що продістались аж під Банську Штявницю, куди їздив 29-й полк під командою полк. Дерна та успішно залатав большевицький пролом. Звідти привезли до полку захоплені від ворога коні. Одного з них, високого, карого коня, що був при штабі, я уживав у розіздах до віддалених частин.

І коли прийшла вістка про вбитих стрільців, я вибрався на їх похорон, а полковник для більшої безпеки додав мені до товариства одного німецького вістунписаря зі штабу, якому дав другого партизанського коня. Під час і після похорону стрільці були сумні, а деякі навіть плакали, бо це перший раз вони втратили своїх друзів. Я залишився з ними ще один день, вони всі сповідались і під час св. Літургії прийняли св. Причастя. І того ж дня ми з вістуном вернулись додому. Я їхав високим насипом, понад потічком, за яким були залізнодорожні рейки, з Кісуцького Нового Міста до Чадців, а далі на Моравію. Між ровом і рейками росли дерева, наче верби в Україні.

Кінь ішов вільною ходою, а моїй голові роїлись думки про долю України, бідні села. Про нужденне життя наших родин на чужині, а потім моя душа звернулася до Бога з запитанням, коли і чим усе це закінчиться... Серед таких думок я побачив, що мій кінь "стриже вухами" і зупинився, звернувши голову в праву сторону. Пильно слухаючи, я почув притишений звук

людської мови і пересування кам'яного шутру на рейках.

Мені прийшла думка, чи це хтось не зриває рейки або підкладає під них міну... Але в тому часі нікому не вільно було працювати пізньою порою, та ще в партизанському районі.

— Хто там? — крикнув я по-словацьки. Що ви робите в цю пору на рейках?

У відповідь під вербою щось заворушилось і я побачив знайомий жовтавий блиск кількох світел та почув сухий тріскот большевицьких фінок, а за ними струю теплого повітря. Партизани стріляли до мене і я вмить зіскочив і побіг в недалекі кущі й притаївся, очікуючи погоні. В ту ж мить побачив білявий вогонь і майже рівночасно великий гук, — то були вибухи ручних гранат і ще кілька серій фінок, але партизани не бачили мене в кущах.

Що сталося з конем? — подумав я. Він сояв на насипі, а за хвилину повалився на насип і почав стогнати. При світлі кишеневої лямпки я оглянув його і побачив на правому боці живота сім плям крові. Це зробили кулі фінки, призначені для мене. Я мусів скоротити муки коня вистрілом у голову. Після того я пішов оглянути рейки, що вели до Чадців, і побачив що під ними були підложені два ладунки 14-центиметрового міномету. Я витягнув їх з-під рейок, наперед їх знешкідлив.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

П'ЯТСОТКІЛОМЕТРОВИЙ МАРШ ДО ЮГОСЛАВІЇ

а. Залишаємо приятних словаків

В жовтні 1944 року большевицький ІУ Український фронт під командою ген. І. Ю. Петрова повів наступ у Карпатах і 23-го жовтня зайняв Хуст, 26-го Мукачів, а 27-го Ужгород. У грудні большевики послали свій

наступ на словацько-мадярському кордоні і фронт посунувся вглиб Словаччини.

Штаб німецької 1-ої армії, яка ставила опір большевикам, почав частинно переноситися на терен зайнятий УДивізією. Перед нею постала подвійна альтернатива — іти ще не зовсім підготованою на фронт або бути перенесеною в інший район, де ще не було такого безпосереднього натиску. Була вибрана друга можливість, тому вже по Новому році всі знали, що Дивізія переходить до Югославії для підсилення оборони проти тітовських партизанів.

31-го січня 1945 року Дивізія рушила в дорогу двома маршовими групами. Перша група: 29-й полк; вишкільний запасовий полк; 30-й полк; дивізіон зв'язку; частина протитанкового дивізіону; 14-й гарматній полк; постачання і штаб Дивізії. Всі маршували чи їхали через Жилізну, Нове Місто над Вагом, Нойштадт, Малі Карпати, Кльостер Нойбург (де перейшли Дунай) і попри Відень до Вінер Нойштадт, Семерінг, Крігльак, Грац в околиці Марібору. Цією групою керував ген. Фрайтаг. Друга: 31-й полк; курінь фюзелірів; курінь саперів; частина протитанкового дивізіону; польовий запасний курінь. Ця група була керована командиром 31-го полку й мала трошки змінений маршрут.

Побут Дивізії на Словаччині між словацьким народом, недалеко етнографічних границь України (Пряшівщина, Карпацька Україна, Лемківщина) і боротьба проти московських большевиків, яких словаки досі ще не мали нагоди пізнати, — зблизила духово обидва народи. Ми краще пізнали словаків, а вони нас. І, без сумніву, словаки й чехи з усіх слов'янських народів у минулому виявили нам свою прихильність і симпатії в боротьбі за нашу незалежність.

Українці свідомі вояки відплачувались словакам таким самим зрозумінням справи їх повстання проти німців ще до приходу нашої Дивізії на Словаччину, тому намагання большевицьких партизанів підчинити

собі словацьких вояків в районах УДивізії не мало успіху. Українці не брали словацьких вояків у полон, але веліли їм одягнути цивільне вбрання і вертатися до своїх родин. Я кілька разів був свідком такого звільнення словаків. І треба бачити їх радісні і вдячні обличчя, бо вони, замість їхати до таборів праці, ішли до своїх жінок і дітей. І словацькі люди були вдячні українським воякам за таку братню поведінку.

Пригадую собі, що кілька днів перед нашим виїздом в місті показався один відділ “власівців” на конях (РОА), які вже своїм зовнішнім виглядом і поведінкою з людьми так перелякли словаків, що до мене прибігла старенька Галванкова, в якій наші старшини часом купували м'ясні вироби, й питала, чи то вже большевики прийшли. Я заспокоїв її, що це, щоправда, москалі, але союзники. Большевики поступатимуть десять разів гірше. Пождіть-побачите і тоді зрозумієте, чому ми, українці, не любимо московських большевиків.

В дні нашого вимаршу з Кисуцького Нового Міста у словацькій церкві я відслужив св. Літургію, під час якої співав наш хор. Цю св. Літургію ми служили в наміренні словацького народу за їх щирі гостинність до нас. У моїй проповіді я просив їх прощення за всі “вольнії і невольнії” недотягнення наших стрільців і запевнив їх у повсякчасній вдячності українського народу за їх любов і братнє ставлення до українських вояків що, як і самі словаки, борються за свою незалежність.

“З Богом, Добрі Браття Словаки! Хай Вам Мати Божа помагає і завжди має Вас у своїй опіці!” — поблагословив їх хрестом.

Діти, дівчата, жінки й чоловіки прослезилась і великою громадою йшли за нами кілька кілометрів з плачем, якби за своїми рідними. І не один український стрілець, якого родина залишилась під большевиками, також щиро прослезився.

Лава за лавою, сотня за сотнею хлопці маршували по скрипучому снігу, а мороз був сильний, немов іскрами сипав. Я рішився маршувати на чолі свого полку з 1-ю сотнею і зі своєю невідступною черешневою палицею, найперше вітаючись із сотенним, старшинами й підстаршинами. Тут і там треба було сказати якесь слово-два, якийсь жарт і так помалу залишився позаду. Червоне сонце на небосхилі пригадувало усім, що небагом надійде вечір, шайка “айнтопфу”, як кухарі зварили, і короткий відпочинок.

За німецькою військовою традицією, в часі маршу чи бою всі старшини, з генералом включно і стрільці їдять такий самий харч і мають однаковий приділ усього. Я переконався, що стояти біля однієї кухні в ряді із стрільцями, ждати в черзі та їсти той сам харч з такої самої шайки дуже зближує одних з другими.

На словацькій і частинно на австрійській землі ми відпочивали вночі, а перейшовши Семмерінг, ми мусіли маршувати вночі, а відпочивати в день, бо швидкі приземні літаки т. зв. “спітфаери”, немилосердно сипали бортовим вогнем по всьому, що тільки рухалось.

Пригадую собі, як трохи пізніше появились маси мадярських утікачів, переважно цивільні люди, жінки з маленькими дітьми, корови, вівці ітд. І одного дня надлетів “спітфаер” і так немилосердно стріляв до них, що в одній загороді перемішав тіла коров з людськими, а найбільше жінок і дітей, дарма, що їх легко було пізнати, бо на головах мали всякої барви хустини. Плач тих, що їх хоронили й досьгодні мені причувається.

б. Серед гір і сніговіїв

Вирушаючи пішки в дорогу, ніхто з нас не мав уявлення, який страшний труд жде нас, поки ми на морозі і серед страшних сніговіїв перейдемо п'ятсот кілометрів до місця нашого нового, але також тимчасового призначення в Маріборі над Дравою.

Особливо важко переходити засніжені гористі околиці т. зв. Малих Карпат, Віденський ліс і Семерінгський просмик. То були бічні, маловживані дороги, вкриті півметровою або й грубшою верствою снігу, якої людська нога чи рука ще не рушила. Ми перші мусіли це робити.

У цьому сніговії колеса важконаладованих возів стрягли вище осей і змучені коні не могли їх витягнути нагору. Тоді стрільці з обох боків серед сніговії пхали їх підгору, але поки випхали воза до півгори інші стрільці приходили їх змінити.

Не треба й казати, що в такому терені й серед такої негоди найтрудніше було посуватись гарматам, бо й треба було везти з собою запас амуніції. Вони позичали одні одним запряги коней і, витягнувши одну гармату нагору, вертались назад щоб тягнути другу гармату. Були випадки, що ослаблені коні гинули з виснаження і недостатнього футражу. Старшини ж і стрільці були втомлені докраю.

До кожної місцевости, де перебачений був нічний спочинок полку чи куреня їхала наперед команда, що відшукувала квартири для людей і коней, так що після їх прибуття коло півночі, вони могли відпочати кілька годин і вранці були готовими до дальшого проходу. Після 14-годинного маршу на морозі і серед частих сніговіїв, я приходив на квартиру, звичайно, до священиків і після короткого привітання, від утоми вже не мав сили ані їсти, ані говорити. Я зараз же глибоко засипав. Коли ж мій подорожній будильник не міг мене збудити, то будив мене дижурний підстаршина або дяк.

Після маршу через Малі Карпати, Віденський ліс і Семерінгський просмак я відчував таку втому, що ввечері вже не міг скинути чобіт ані вбрання і твердо засипав, а добрий господар з любови до Бога і ближнього робив мені цю прислугу. Я навіть не пам'ятав, як і коли він убирав мене у свою чисту піжаму.

Від бувалих і досвідчених подорожників я не раз чув, що можна спати стоячи і не хотів цьому вірити, але під час нашого походу я кілька разів переконався, що не лише можна спати стоячки, але навіть у марші з відкритими очима. Біда всього навчить.

Без достатнього харчу, при зміні метаболічного процесу, з втоми, поту, задовго ношеного білля, снання в чоботах та вбранні, уже по двох тижнях такого маратонського походу у вояків появились воші.

В одному містечку, звідки вивезли були священика до Дахав, квартирна команда призначила мені місце в одного лікаря, якого син був на східньому фронті і мабуть загинув під Сталінградом. І коли коло півночі я прийшов до його дому на квартиру і заледве привітавшись словами "Гріс Гот" (Слава Ісусу Христу!) сів на софу і вмить заснув. Лікар при допомозі своєї дружини скинув з мене чоботи й одяг, і своїм досвідченим оком завважив нужденний стан гігієни мого тіла. Вони обос дали мені якийсь лік і збудивши зі сну, велів лізти у ванну (перший раз від початку нашого маршу), вбрали мене в чисту піжаму, а потім почистили мій однострій і випрали всю мою білизну з наплечника.

Раненько лікар оглянув кількох вояків і ствердив понад усякий сумнів що вояцтво почала "обсідати язва". Маючи в руках таке ствердження в порозумінню з деякими старщинами, які весь час ішли пішки із стрільцями, ми подали командирові вістку про небезпеку загальної "язви" і просили про запорядження довшого відпочинку, під час якого можна буде знищити її хемікаліями, солідним відчищенням одягу, білля, а щонайважніше, поправою якости і кількості харчу для вояцтва, бо в часі походу він був дуже вбогий і скупий.

Аж після дуже важкого переходу Семмерінгського просмику був запоряджений 8-денний відпочинок. 29-й полк одержав кватири в містечку Кріглях, недалеко малярської границі серед гірських і лісистих околиць.

Штаб полку розмістився в порожній палаті якогось землевласника, австрійського патріота, що після “аншлюсу Австрії” цїхав до Райху, або до Швайцарії. Дехто з місцевих людей подавав іншу вістку про його зникнення. Мешкальний дім і всі господарські будинки були вдержані в найбільшому порядку.

в. Відпочинок і Богослужба в Крігляху

Вже першого дня відпочинку було запорядженя всім воякам купатися й відчищуватись, а кому треба було нових черевиків чи одягу й білизни, той міг одержати дещо з магазину.

Я пішов відвідати місцевого священика, дуже ввічливу людину, добре поінформовану про український наряд і його релігійно-церковні справи, бо ще пам'ятав часи, коли ми були частиною цісарської Австрії, за якою він тужив, бо церковне життя теперішньої Австрії тиснули таки свої, доморослі нацисти.

Я просив дозволу відслужити в його церкві св. Літургію для нашого полку на якій можуть бути присутні також його парафіяни.

Під час маршу до Крігляху я випадково натрапив на одного стрільця нашого полку, який був моїм недалеким земляком із Поділля і мав дяківський курс, бо вдома був дяком. Тепер він просив мене прийняти його за дяка. Полк. Дерн дав згоду, і Степан Калита з гарним теноровим голосом став моїм дяком. Він дуже прив'язався до мене і зробив мені велику особисту прислугу, про що я розкажу на іншому місці.

Старовинна церква в Крігляху не могла вмістити всіх стрільців і цивільних німців. Хор співав так молитовно, що німці дуже пильно слухали музику, хоч не розуміли слів. У своїй проповіді в обох мовах я вияснив, особливо німцям, що українці борються за самостійність України проти московського комунізму. Нам було б веселіше бути на рідній землі, але безбожний режим нищить нашу віру в Бога, руйнує наші церкви і

поневолює нарід, тому ми боремося тепер проти них в Австрії.

Це не перший раз українці борються в Австрії. Ви всі напевно знаєте історію свого краю, особливо 1683 року, коли турецький султан Мохаммед IV і Кара Мустафа із 300-тисячною армією і яничарами облягали Відень. Австрійський цісар Леопольд мав лише 30 тисяч війська під командою Карля Лютарингського. Щонайгірше, мадярський граф Текелі перейшов над річкою Рааб до турків, бо мадяри, як знете, походять з турецького роду.

Тим часом у Відні замкнувся граф Штаремберг з усіми мешканцями. І 12 липня турки облягли Відень, а душею оборони був єпископ Леопольд Кольонич з Вінер Нойштадт. В часі оборони в місті настав голод та епідемія, а також не стало амуніції. Тому український лицар Кульчицький, що був колись у турецькому полоні й навчився турецької мови, перебрався за турка і вночі перейшов турецький табір та подав цісареві вістку, що Відень довго не втримається, всі моляться в церкві св. Стефана і благають скорої помочі.

Скоро прибула поміч з Баварії й Саксонії. І з Польщі прибув король Іван Собеський, а з ним 14,700 козаків під командою кошового Е. Гоголя і понад 9 тисяч українських лицарів, між якими були також мої передки гербу Сас, напр. начальним капеляном українських козаків і лицарів був Львівський єпископ Йосиф Шумлянський, гербу Сас.

12-го вересня 1683 року на Йозефсбергу відбулася св. Літургія, після якої християни заатакували турків у Дорнбаху, а українські козаки від сторони Віденського лісу погнали турків аж на Мадярщину. Папа Іннокентій XI на вістку про перемогу над турками відслужив за українських козаків св. Літургію в Римі. У Відні до сьогодні пам'ятають про поміч українських козаків, бо так була врятована Австрія, а разом з нею християнська цивілізація у світі.

Подібний бій жде нас, українців 20-го ст. Моліться, щоб він закінчився перемогою християнства над безбожниками. І якби хтось з цих українських молодих вояків, яких бачите у вашій церкві, зложив свою голову в обороні вашої країни, моліться за них, аж поки вдячний український нарід не забере їх кості й не поховас в рідній Україні. Слава Ісусу Христу! Гріс Готт!"

**

Наступного дня приїхала до мене моя дружина з Кібу, що на північному боці семерінгського тунелю, одного з найдовших у світі. Ми відвідали місцевого священика, а він завіз нас до одного із своїх заможніших парафіян, власника великого господарства, де нас щиро гостили.

Вчасі розмови я просив отця й господаря, що якби я не вернувся живий з війни або живий попав у большевицький полон, а це означало б мою смерть або досмертну каторгу на Сибірі, хай вони заопікуються моєю дружиною і дітьми, аж наша родина з Канади або Америки заберуть їх до себе. Їх адреси маємо. Обидва обіцяли це вчинити і тим скинули великий камінь, що лежав мені на серці.

г. Закінчення відпустки немилим епізодом

Ще поки ми виїхали з Крігляху, знову трапилась неприємна й сумна подія. Під час походу один наш рекрут узяв з-під словацької хати недалеко Братислави старий ровер. Словак цей зараз же зголосив сотенному, а той віддав його польовій жандармерії, яка списала протокол з власником і винним. Ровер був відданий власникові, а винного прив'язали ланцюхом до воза, і так він зайшов аж до Крігляху, де його замкнули в громадську тюрму. Уже в часі маршу відбувся над ним польовий суд, що засудив його на смерть. Розстріл мав бути виконаний під час постою в Крігляху. Ген. Фрайтаг відмовився помилувати його.

Його розстріляли під лісом з лівого боку міста, як глядіти на південь у сторону Грацу. Процедура була така сама, як уже згадано. Австрійський священик і люди, довідались про причину такої жорстокої кари, говорили: “І за це розстріляли молодого юнака? Чей же від нього відібрали ровер?” Австрійські люди не могли розуміти пруської справедливости. Райх відбирав усе від населення України й інших окупованих країн і все задармо, організовано із розмислом грабувати, а тут стріляють хлопчину, якого можна було покарати дисциплінарно. Хтось колись мусить заплатити за таку кривду, що кличе про помсту до неба.

**

Ми знову в поході через Брук над Муром, Грац і Ляйбніц в околиці Марібору над могутньою Дравою. Марш від Крігляху на південь ми продовжували ночами, бо “снігфаери” не пропустили б нагоди, щоб не розбити маршуючі колони.

Пам’ятаю як одного дня наша частина їхала поїздом, що зупинився серед поля, а може мав ушкоджену льокомотиву. Стрільці випались з вагонів, проти вразного наказу, і почали бігти в поле, замість власти на землі і спокійно лежати. У висліді було тоді 14 стрільців убитих і я поховав їх на найближчому німецькому цвинтарі — назви місцевости вже не пригадую.

Вертаючи з похорону, я почув гуркіт моторів самітнього американського літака, якого обстрілювала з поблизьких горбків зенітна артилерія. Нагло в повітрі дався чути великий шум; я припав до землі, але в тій хвилині почув страшний гук і втратив притомність.

Пізніше я помітив людей “ляндштурму”, які пояснили мені, що недалеко вибухла бомба, й вони відгребали мене, засипаного землею, близько вибитого нею кратеру. Якийсь час боліли мені плечі й ноги.

Чимало з нас, вояків чи цивільних, бували в подібній ситуації в часі війни і всі відчували дію й поміч якоїсь вищої сили, добачаючи в цьому Божу руку.

Тут приходять мені на думку випадок в часі пересідки на вузловій залізничній станції під Берліном, де в білий день захопив людей масовий наліт ворожих літаків. Ідучи за голосом сирени, подорожні зійшли до схоронищ-пивниць і скоро почули шум літаків та розриви бомб, що потрясли стінами.

Один старшина відійшов від галасливого гурту молодих людей, бо хотів спокійно відмовляти свої молитви. Він докінчував їх в рамках дверей, що вели на сходи, біля вартового.

По кількох хвилинах “схоронищем” стряс могутній вибух, світла згасли... було чути газ... Наш подорожній прийшов до себе в якомусь будинку на горі в хвилині, як сестра милосердя давала йому якісь ліки.

— Що сталося? — питав у сестри. — Багато побитих витягають ще з-під каміння, а важкоранених везуть до лікарні. Ви і вартовий мали щастя... З ваших документів бачимо, що ви українець... ось ваш “розенкранц” (вервиця), яку ви держали в правій руці...

Був це сліпий випадок, чи поміч Матері Божої, питав себе не раз наш подорожній.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

ПОБУТ ДИВІЗІЇ В СЛОВІНІЇ

а. Перші завдання

В кінці лютого 1945 року Дивізія розмістилась на території словінського народу, члена великої сім'ї слов'янських народів. Вона колись належала до Австро-угорської монархії, а пізніше була включена до “Третього Райху”.

Розміщення частин було таке: 29-й полк в найдаліше висунених південно-східних районах від Марібору над Дравою, а команда в Сл. Коніцер; 30-й полк в Словеньградку, а команда в Велен'є; 31-й полк у трьох

місцевостях на північ від Драви, а команда у Ст. Лоренц; курінь фюзілірів в районі Слов. Бистриці; 14-й гарматний полк: I і IV дивізіон в Слов. Бистриці, II при 30-полку, а III при 31-полку; протитанковий дивізіон у Слов. Бистриці; курінь зв'язку в Рүше; курінь саперів у Радле і Мута над Дравою; Постачання в Ляйбніцу; обози у Слівніцу; польовий запасний курінь у трьох місцях на схід від 31-го полку; вишкільний запасний полк у Дойч Ляндсберг, на захід від Ляйбніцу. Врешті штаб Дивізії сидів у Сальніцах. (Гайке, ст. 153 і далі).

В зайнятих Дивізією районах діяли подвійні партизани: а) четніки під проводом серба ген. Драги Михайловича, і комуністи під проводом хорвата Йосифа Броза-Тіта.

Перші нагодами співпрацювали з німцями, а тітвці мали у своїх загонах багато большевиків, агентів КГБ і політруків. Вони одержували постачання трохи від большевиків, а трохи від Англії. Доставка англійців відбувалась літаками.

Дивізія зразу була впроваджена в дію на тітовському терені, а одночасно готовилась до бою на фронті. Скоро в районі 29-го полку дорога Марібор-Ціле, що лучила Марібор і Люблянү прочищена й вільна для комунікації. Партизани в силі 30 до 40 тисяч мужви відступили в гори.

Генерал Рознер з Любляни, відповідальний за бої в тому районі відразу високо оцінив Дивізію за її успіхи і плянував зробити її осередком сили для ліквідації тітовців, напр., раз прийшов його наказ, щоб Дивізія форсовним маршем пройшла сто кілометрів і вийшла на гори, високі на 2 тисячі метрів, але партизани втекли звідти, а дивізійники не знайшовши їх вернулись на долини.

В часі згаданого маршу в гори я якийсь час перебував із штабом полку у гірській місцевості Верхній Град і мав квартиру в невеличкому готелі, якого власником була старенька самотна жінка. Ми домовились,

щоб вона говорила до мене по-словінському, а я до неї по-українському, хіба на випадок труднощів пояснятимемо по-німецькому. Я завважив, що мій дяк Степан Калита говорив з нею без німецьких пояснень. Вона знала, що всі слов'яни у давніх часах вийшли з Карпат, де тепер живуть українці, отже всі вони мали до нас сантимент.

Довір'я бабуні таке велике до українського священика, що чергового вечора я побачив на кухні гарну молоду жінку, що мала по-мужеськи острижене волосся. Бабуня представила мені свою внучку, велику словінську патріотку, якій udało ся втекти з рук гестапа в Любляні, а її чоловіка вивезли до Авшвіцу, і досі ніхто не знав, що з ним сталося. Бабуня вже кілька місяців переховувала її в маленькій кімнатці на другому поверсі, заслонюючи двері великою шафою. Вона була, мабуть учителькою і боролась за незалежність словінського народу, тому добре розуміла змагання українського народу за свою незалежну державу.

Мене дивувала її повна поінформованість у справах Сходу Європи, а в українській справі зокрема. Їх земля була тепер включена до Райху, і німці вважали їх німецькими громадянами, і це її найбільше боліло. Назагал, словінці й хорвати були проти большевиків.

б. Рятую трьох стрільців від присуду смерті

В тій самій місцевості три наші стрільці опинилися під загрозою розстрілу. Я одержав від полкового ад'ютанта, сот. Дітце, письмове повідомлення, що із штабу Дивізії є наказ негайно відбутися польовий суд над трьома стрільцями нашого полку (мабуть, з 3-го куреня, але не пригадую з котрої сотні) обвинувачених за грабіж однієї німецької чи словінської родини. Добре памятаю, що один з трьох обвинувачених був стрілець Бучко з під Львова, інших не пам'ятаю.

Сот. Дітце, весела й добра людина, любив водку і не був упереджений до українців, був призначений

предсідником суду, а я і стрілець Козяр з Тернопільщини були призначені вотантами. Обвинувачем був один німецький старшина, мабуть, Кляйн. Він перш усього прочитав урядове донесення німецького “ортскоманданта” з Цельє про злочин підсудних — він обвинив їх у грабежі одної німецької родини того міста. На його думку, правдивість обвинувачення несумнівна, бо письмо potwierdжене підписом високого німецького старшини і державною печаткою. Це й було причиною, що жандарми Дивізії негайно взяли їх під арешт. Був наказ засудити їх на кару смерті й негайно розстріляти. Це територія Райху.

Після того я зробив таку заввагу: тут іде про життя трьох молодих людей, які досі не допустилися жодного злочину, і я маю переконання, що тепер вони його не зробили.

Я зробив конкретну пропозицію: хай предсідник суду запитає їх, чи вони признаються до вини за грабіж, яку їм закидують. Вони заперечили і вповні підтримали свої зізнання в часі переслухань жандармерією.

Під час голосування суду стрілець Козяр солідаризувався зі мною, а без наших голосів не могло бути присуду. Обвинувач ще раз представив свою справу і настирливо домагався присуду смерті, але й тепер ми обидва голосували — “Ні”!

Після цього я зробив предсідникові суду іншу пропозицію: хай командир полку дасть судові дозвіл поїхати з ув'язненими й жандармерією до хати, де вони нібито мали допуститися грабежу і переслухати свідків, матір і дочку, яких імена подав ортскомандант у своєму донесенні. Після короткої телефонічної розмови командир Дивізії дозволив полковникові вислати нас на місце “злочину”. Я одержав завдання переслухати свідків.

Ми негайно поїхали до Цельє, де я зайшов наперед до ортскоманданта просити його дозволу, щоб його секретарка, яка разом із своєю матір'ю зробила на

стрільців донос про грабіж дому, могла ще посвідчити на виїзній сесії польового суду, інакше справа буде відложена аж до кінця війни. Останню заввагу я сказав без жодного уповажнення від вищої влади. Після деякого вагання й розмови із секретаркою, він погодився, і ми всі поїхали до дому її матері.

Увійшовши до хати, я поздоровив маму: "Грюс Готт"! і помалу почав накривати стіл білим обрусом, яким накривав престіл при служенні св. Літургії; на ньому поклав хрест з двома свічками а в середині євангеліє. Заковані в'язні сиділи на лаві, а начальник польової жандармерії полку сів з машинкою до писання при окремому столику, щоб докладно списувати зізнання свідків. Донька ждала в іншій кімнаті.

На початку я пояснив мамі (по образах Матері Божої на стінах кімнати я пізнав, що вона католичка), що від її зізнання під присягою на хрест і на євангеліє залежатиме життя або смерть трьох українських юнаків. Вона повторила за мною формулу присяги.

1-ше питання: коли обвинувачені прийшли до Вашої хати?

Відповідь: Коло 7-ї год. рано й казали, що будуть тут увесь день, а ввечорі поїдуть дальше.

2-ге питання: Що вони робили весь день?

Відповідь: Спали.

3-те питання: Що і коли вони у вас пограбували?

Відповідь: Прийшовши вранці до хати, вони казали, що голодні. Побачивши в шафі шість яєць, просили мене продати їх. Коли ж я сказала, що сама їх потребую, вони не питаючи більше, покладали на стіл шість марок і зварили собі яйця а потім полягали спати. Моя донька зголосила це ортскомандантові, а він зробив донесення до командира Дивізії, яке ми обидві підписали. Згодом приїхала дивізійна жандармерія і закувала їх в кайдани, забрала з собою.

Подібно зізнавала її донька, секретарка ортскоманданта. Я додав ще вияснення, що по максимальній

ціні одне яйце варте шість феніків, а вони дали за кожне яйце по одній марці і ніякої кривди не зробили.

— Чи ви тепер перед Богом і св. Євангелієм ще будете твердити, що вони Вас пограбували і заслужили на кару смерті?

— Ні, ми не думали, що за це їх може ждати розстріл, тому тепер відкликуємо своє попереднє зізнання. Обидві підписали протокол, разом зі мною і жандармом.

Одержавши новий протокол, полк. Дєрн прочитав його і телефоном подав до відома командирові Дивізії, і казав негайно звільнити всіх трьох ув'язнених. Так щасливо скінчилася справа трьох стрільців, яких життя висіло на волоску. Стр. Бучко під час однієї кризи на фронті зробив своєму полкові й Дивізії велику прислугу, про що буде мова далі.

в. Розстріл стрільця Кульбаби

Справа 17-літнього стрільця Кульбаби з Борщович з-під Львова скінчилася трагічно. Він, маршуючи вночі, дуже зголоднів і без дозволу свого наставника з'їв свою "залізну порцію", яку одержували всі старшини, підстаршини і стрільці в часі походу чи боїв на фронті. То була невеличка торбинка якого пів фунта, в якій були частини-паланички цвібаку, вітаміни, трошки цукру тощо. Цю торбинку можна було відкрити тільки в небезпеці голодової смерті, але тільки протягом трьох днів. Він зломив цей воєнний звичай і закон.

На цьому приловив його підстаршина й повідомив жандарма, який повідомив вищі власті, а стрілець Кульбаба був арештований і прив'язаний шнуром до воза. Але голод так докучив йому в часі походу, що він узяв з воза ще пів фунта маргарини і з'їв, але й цим разом його приловили на "злочині". За це польовий суд засудив його на смерть і під час короткого відпочинку куреня мене покликали з полку приготувати його на смерть.

Ми обидва пішли до недалекої словінської церкви-каплиці, де він щиро висповідався і прийняв св. Маслосвяття. Вертаючись до зібраної сотні, він говорив якби до себе: “А я думав, що як піду до Дивізії, то поможу своїм батькам, бо вони дуже бідували... І ось що сталося тепер... мушу вмирати... Я так хотів їсти і не думав, що за ті паланички будуть мене стріляти...”

— Чи ти маєш яке бажання? запитав я його.

— Я так хочу їсти. Йому принесено хліб і кобасу. Він трохи з'їв, а решту віддав.

Йдучи з ним до зловіщого стовпа під горбком, ми обидва говорили “Богородице Діво”. І на дивно всім, він не дозволив зв'язати собі рук, ані зав'язати очей. Я говорив з ним молитву аж до останньої хвилини, коли впали стріли, а його зломане тіло похилилося вниз і впало на землю. Я глянув в його очі й відчув, що в них є ще життя. Глибоко зворушений я закликав лікаря, д-ра Сліпого з Микулинець, і він ствердив у ньому ще іскру життя, тому дижурний старшина дав йому “кулю ласки”, щоб не мучився.

Своїм хрестом я замкнув йому очі, відслужив папахиду і запечатав гріб, та поставив на ньому хрест з написом і повісив на ньому його шолом. На другий день сказали стрільці, що словінці викопали його тіло з гробу і поховали на своєму цвинтарі і на гробі поклали квіти. Вони відчули недолю голодного стрільця Кульбаби.

Він умер відважно, як правдивий вояк, що ввійшов з-під батьківської опіки. Хай йому буде пером словінська земля. В моїй довгій душпастирській службі я слухав тисячі сповідей, але після його сповіді я всією душею відчув, що Христос Господь зараз по його смерті взяв його до себе.

г. Ідемо за стрільцями “Волинського Легіону”

Згадаю ще про прибуття до Дивізії “Волинського Легіону” десь у половині березня 1945 року. Одного разу

я одержав доручення від полк. Дерна взяти з собою чоту стрільців із штабової сотні, бо підемо в партизанський район св. Ленарта і Втомірець на схід від Марібору. Там маю відшукати полк. Дяченка і перебрати для нашого полку стоп'ятдесят колишніх українських партизанів "Волинського Легіону".

Яке було моє здивування, коли я зайшов на квартиру полк. Дяченка, довідався, що його "козаки", яких ми мали забрати з собою, вночі втекли в гори.

Полковник оповідав, що хтось з Дивізії поїхав їх уговорювати, але з погрозою, що у випадку впертості, частини Дивізії оточать їх і переб'ють. Полковник Дяченко був високого росту, старший і серйозний козак і дуже подобався мені. Подобалися мені також його два расові коні, що спокійно стояли на подвір'ю, запряжені до "натачанки" нібито отамана Махна. Він, видно, був готовий їхати уговорювати своїх козаків.

Це був район четників ген. Михайловича, з яким дивізійники мали неписане перемир'я — ми не зачіпали їх, а вони нас. І, нпр., залишившись ночувати в одному селі їх району, ми зовсім не виставляли варті, тільки сказали людям ми українці. Вночі був там більший відділ четників, але вони нас не зачіпали.

Траплялися випадки, що четники запрошували наших молодих старшин і стрільців, особливо сотенного із Заліщик, на вечерниці і щиро їх гостили. І, якби ген. Михайлович відновив був конституційну монархію в Югославії, я певний, що багато наших стрільців були б додали трохи свіжої крові до тамошніх українців у Боснії.

Трохи згодом ми одержали стоп'ятдесят козаків-партизан до штабової сотні 29-го полку. В часі моїх розмов з ними вони рвалися до бою й питали що їм робити у штабовій сотні? Коли ж я напівжартома відповів, що вони виконуватимуть почесну службу — охоронятимуть полковника і його штаб, то у відповідь один старший козак скочив на ноги, скинув шапку і з усієї

сили кинув нею до землі з криком: “Значить, з козаків хочуть нас зробити пістунами полковника! От тобі дивізія!...”

— Заспокійтесь, друже — кажу йому, від смерти не втечеш, ось большевики наступають з Мадярщини і скоро будуть тут, і тоді матимете багато нагоди показати своє завзяття.

Козаки “Волинського Легіону” були відважними вояками і кожного разу коли мені доводилось відвідувати якусь частину в партизанському районі тітовців, я брав “натачанку”, двох добре озброєних козаків і їхав з ними хоч би в пекло. Ніхто в Дивізії не знав краще від них партизанської тактики боротьби. З ними і вмирати було б весело.

Одного разу полк. Дєрн, побачивши мене в “натачанці” з двома козаками, сказав жартом: “Отче капеляне, боюся, що ви разом з ними підете в партизани”.

— До тітовців? Будьте спокійні, а до четників не підемо, бо вже завтра видали б нас у ваші руки.

Маю найкращі спомини про козаків. Це були національно свідомі, ідейні борці за волю України, я завжди виховував своїх стрільців у такому дусі.

Вони дуже жалували й нарікали, що німці застрілили одного з їх старшин, Романа Кивелюка-Ворону, який з 250 козаками думав пробитись через німецько-большевицький фронт і дістатися до УПА в Україну.

Перед самою кашітуляцією не один з нас думав так само. (Див. Спомини з Дивізії, о. Б. Левицького).

Зброя в руках ідейного вояка робить з нього людину, здібну до найбільш геройських учинків. В часі мого душпастирства в Дивізії я зрозумів стародавню правду — краще згинутися вільним у боротьбі, ніж довго жити рабом у ярмі.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

ЗАГРОЗА РОЗЗБРОЄННЯ ДИВІЗІЇ. МАРШ НА ФРОНТ.

а. Український національний Комітет

Восени 1944 року большевики, підтримувані всіма силами і засобами західніх аліантів, щораз більше втискалися зі сходу на німецькі території. Одночасно західні союзники тиснули німців із заходу і півдня, бомбардуючи безперервно і безмилосердно німецькі фабричні споруди, залізниці, міста, села, при чому гинули сотні тисяч цивільного населення, а між ними й українці.

В такій ситуації німецькі верхи почали розмови з большевиками під проводом ген. Власова у справі організування РОА (Русская Освободительная Армия) колишніх полонених, які досі воювали на східньому фронті проти большевиків, меншими або більшими з'єднаннями, але під німецьким прапором і командою.

Відомо, що тверезіші німці були противні екстермінаційній політиці III Райху супроти народів Східньої Європи, напр. мін. Розенберг, адмірал Редер, ген. Бравхич, ген. Райхенав, ген. Роммель, д-р Вехтер, д-р Арльт, д-р Кох та інші. І тепер, під самий кінець війни, хотіли спробувати, чи не вдасться ще їм домовитися з українцями. До цього вони задумали притягнути людей екзильного уряду УНР, під проводом през. Лівницького, гетьмана Скоропадського і націоналістів: Андрія Мельника та Степана Бандеру. Двох останніх німці випустили з конц. табору в Оранієнбурзі.

З боку українців найбільш активним виявився полк. П. Шандрюк, якого покликав до праці през. Лівницький. У висліді довгих і багатьох розмов полк. Шандрюк став головою Українського національного коміте-

ту, а одночасно піднесений до ранги генерала, був іменованим начальним командиром Української національної армії, якої основною частиною мала стати Дивізія "Галичина". Згодом гетьман Скоропадський і полк. А. Мельник відтягнулись від тих розмов, бо гетьман хотів стати головою УНКомітету, а полк. Мельник, передбачуючи програму Німеччини, не хотів глибше ангажуватися.

Тільки Степан Бандера, як каже ген. Шандрук, підтримав його змагання аж до кінця війни.

Наказом Головного Отамана армії УНР, ч. 8, від 15 березня 1945 року генерал-лейтенант ген. штабу Павло Шандрук з тим днем був іменованим командиром УНАрмії. Підписав: А. Лівичький Отоман. (гл. Шандрук, ст. 237).

Дивізія "Галичина" була перейменована на Першу Українську Дивізію Української Національної Армії (1 УД УНА), так що 29-й полк став першим українським полком, 30-й другим, а 31-й третім, інші мали йти за ними. Дивізія мала синьо-жовтий прапор, а стрільцям було дозволено носити на шапці й вилогах тризуб.

Щонайважливіше, вояки мали складати нову присягу, яка звучала: "Присягаю Всемогутньому Богові на оце святе Євангеліє і Його Животворящий Хрест, що не жаліючи здоров'я і життя, боронитиму із зброєю в руках, завжди і всюди під Українським Національним Прапором, свій народ і рідну Україну. У свідомості великої відповідальности, як вояк Української Національної Армії прирікаю виконувати беззастережно накази моїх начальників; а службові доручення держатиму в таємниці. Так мені, Господи, допоможи і Його Пресвята Мати. Амінь".

Якби це було сталося в 1941 році, большевики ніколи не були б вернулись у вільну українську державу.

б. Вістка про роззброєння Дивізії

Але, навесні 1945 року большевицькі війська про-
рвалися по обох боках Болотяного озера, через дезер-
тирство двох мадярських дивізій до большевиків.

Тим часом у половині березня українська Диви-
зія взяла участь у великій кампанії в партизанському ра-
йоні Погор'є, де оточила великі сили партизантів. І
саме в тому моменті прийшов наказ від німецької ко-
манди, щоб українська Дивізія передала свою зброю,
яку, до речі, собі здобула від словацько-большевицьких
партизанів на Словаччині, і відставила до Нюрнбергу.

Начальна команда армії, перебуваючи в бункрі
під Райхсканцелярією в Берліні, мабуть, не була свідома,
що большевицькі танкові одиниці були віддалені лише
на 12 годин дороги від Дивізії, яка в силі 22 тисячі воя-
ків була в боротьбі проти партизанів. Тому відбирати
від неї зброю в такому гарячому часі означало видати
її на масакру большевикам... може ще більшу як під
Бродами.

Цим разом ген. Фрайтаг добре розумів положен-
ня Дивізії й почав робити заходи за скасування необ-
думаного наказу, а якби він був невідкличний, то про-
сив доставити 38 залізничних ешелонів для перевезен-
ня Дивізії з фронтової зони, бо фронт з кожним днем
наближався до границі Австрії. Мими того, від групи
армії "Південь" прибула до Дивізії спеціальна військо-
ва команда для переведення її роззброєння. І почала
свою працю.

Старшинам дивізії залишили пістолі для особис-
тої оборони або, у крайній небезпеці для самогубства,
бо кожний з них знав, що його ждуть тортури і роз-
стріл у большевицькому полоні. Вся інша зброя мала
бути видана німцям.

Варто згадати, що майже ніхто з українських
старшин не був докладно й вірно поінформований про
дійсну причину роззброєння Дивізії, а тією причиною

було недовір'я в головній квартирі в Берліні. Нам говорили, і я сам готов був повірити в те, що з хвилиною установалення Українського національного комітету, як зав'язку майбутнього уряду України, на Чехах має творитися УНАрмія, а наша Дивізія мала бути осередком тієї армії, і що вона одержить нову зброю на Чехах. Без сумніву, "хтось" мусів знати правдиву ціль роззброєння, але не мав відваги нам це сказати.

Якби я знав був правдиву причину роззброєння Дивізії, тоді без довгої надуми і без огляду на консеквенції виступив би проти цього і впливав би на старшин і стрільців полку не віддавати зброї, хоч би треба було пробиватися через большевицький, досить "тоненький" тоді фронт у Карпати, або перейти Альпами в Італію і віддатися в полон англійцям ще перед капітуляцією.

Про конкретні заходи в тій справі згадує у своїх споминах польовий духовник 31-го полку, о. Б. Левицький. До мене, як і до кожного духовника, старшини і стрільці мали повне довір'я, і я певний що ніхто з них не випустив би був зброї з рук в тому моменті.

Бельгійський кардинал і патріот в одній із своїх славних промов у часі першої світової війни каже, що всяка війна, без огляду на свою жорстокість, а маємо на думці справедливую війну, має в собі багато суворої кари, саме через те, що війна родить великий запал вояків і всього народу, який дає або готовий дати своє життя в обороні й на захист справ, що їх не можна зважити, ані змірити, а які завжди треба обороняти: свободу, честь, мир, і справедливість.

Смерть вояка 1 УДивізії не була йому страшною. Геройська смерть в обороні свого народу, це наймиліша Богові жертва. Ми всі вірили, що поляглі за волю свого народу, своєї рідної країни будуть прийняті до вічного щастя і в нагороду одержать окремиий вінець слави, бо Христос казав, що "немає більшої любови, як хто душу свою положить за друзів своїх".

Польові духовники знали, що кожний відданий нашій опіці стрілець завжди готовий віддати своє життя за свій нарід. Отож вони були б пішли пробоем на рідну землю, без огляду на труди і жертви.

Мабуть, передбачаючи, що вище сказане може стати дійсністю, під кінець березня до Дивізії приїхали губ. Вехтер і полк. Бізанц, хоч дехто думає, що вони могли не знати про наказ роззброєння. В це важко повірити, бо Вехтер був членом управління над іншонаціональними військовими з'єднаннями. І він аж з фронту почав робити старання "на вершинах" про скасування наказу роззброєння, а тим часом Дивізія поволі підсувалася на північний схід ближче до німецької II і VI армії, в яких районах большевики прорвали фронт. І врешті Дивізія була вислана в район Штраден-Гляйхенберг-Фельдбах, щоб "заткати" діру, якою большевики хотіли просунутися до Грацу, де перебувало 80 тисяч українських утікачів. Остання вістка була подана всім стрільцям перед тим, як вони вступали до бою.

І цим разом, як і під Бродами, Дивізія йшла на фронт, зустрічаючи безвладно відступаючі маси німецьких і малярських утікачів, з яких багато їхало в люксових фаєтонах. І надиво в тому часі Дивізія, не будши формально підпорядкована жадній армійській групі, не одержала приділу харчів, амуніції ані пального. Щоправда, були спроби реквізиції в цивільного населення, але цьому спротивилися німецькі військові й поліційні команди, так що дивізійна інтендантура мусіла купувати харчові засоби від малярських утікачів. Аж 30-го березня Дивізія була формально приділена до II армії, що підчинила її своєму I кавалерійському корпусі.

в. Дивізія на фронті

В розгарі оборонних приготувань міста Марібору над Дравою надійшов празник Воскресення Христового, 1-го квітня за новим стилем. Тієї неділі я служив

св. Літургію в римо-католицькому костелі Марібору, близьенько від мосту над Дравою. І цим разом церква була переповнена вояками і цивільним населенням, співав дуже молитовно наш хор.

Під час співання "Вірую" раптом ми почули сильний гуркіт моторів великої ескадри літаків, а за тим почали густо розриватися бомби націлені на знищення моста й усіх оборонних споруд. Всі вікна церкви потріскали й була небезпека, що бомба може завалити церкву, тому я повернувшись до людей, дав їм знак, щоб негайно виходили з церкви.

Св. Літургію я докінчив сам, навіть без дяка, але поза малим ушкодженням, церква стояла ціла. Міст, крім кількох дір від бомб також зберігся цілий. Це був наш останній день перед поспішним маршем на фронт.

Наступ 30-го і 29-го полків почався ще того самого дня, 1-го квітня, і в короткому часі були зайняті гори і село Штраден 30-м полком, а 29-й полк заатакував Гляйхенберг — село і замок. Але наступ большевицьких з'єднань розбив 30-й полк, а 29-й затримав тільки замок Гляйхенберг, який тримав аж до кінця війни.

Під час першого зудару Дивізії з большевиками ген. Фрайтаг впав у паніку і хотів зректися команди над нею, але командир I кавалер. корпусу не прийняв резигнації. Незабаром ситуація поправилась і фронт устатбілізувався (див. Гайке, схема 14).

Я весь час ішов із своїм полком, але за весь час боїв аж до капітуляції я не бачив на фронті ані ген. Фрайтага ані нікого іншого зі штабу Дивізії. Наш курінь фюзелірів був у складі з 23-ю нім. Дивізією і за свою хоробрість одержав похвалу від командира. Обидва згадані наші полки мали великі втрати в людях, так що якийсь час мали тільки по два курені, але згодом одержали із запасового полку доповнення до попереднього стану. Пригадую, що большевики в часі перших боїв стріляли з катюш, і це здеморалізувало непривич-

них до бою вояків; крім того, старшини не запорядили стрільцям копати індивідуальні сховки.

Під час боїв полк. Дерн з 29-го полку, ранений під Бродами, і полк. Панір з 31-го полку відійшли до лікарні в Филькермаркті. На їх місце прийшли полк. Вільднер до 29-го полку і полк. Віттенмаер до 31-го полку. По усталенні фронту Дивізія одержала відтинок фронту: Гляйхенберг замок, що був готовою оборонною точкою, належав 29-му полкові, звідти в напрямі Фельдбаху 31-й полк, а на ліво від нього зреорганізований 30-й полк. З лівого боку 30-го полку була Дивізія "Вікінг", а з правого боку 29-го полку була Дивізія "Райхсфюрер". Одну битву за Гляйхенберг описав з великим знанням справи майор Гайке у своїх споминах (гл. ст. 191-195).

Духовником 30-го полку був о. М. Ратґушинський (Англія), який боронив Фельдбах. Він прийшов до Дивізії трохи пізніше. Ми перший раз зустрілись у вишкільному таборі в Цайсав біля Нойгаммеру в часі, коли верталися туди розбитки Дивізії з-під Бродів. Його сусідом з правого боку фронту, а моїм сусідом з лівого боку, був о. Богдан Левицький (ЗСА), з яким ми дуже часто зустрічалися під час похоронів поляглих стрільців. О. Е. Кордуба (помер в Англії) не приходив на фронт, бо був позаду із 14-м гарматним полком. На фронті я не бачив о. М. Левенця з Дивізії (тепер у Франції). Одного вечора оповідали мені старшини, що якийсь священик прийшов близько фронту з якимсь старшиною, зложили гучномовець і говорили до большевиків, які відповідаючи на їх звернення, стріляли з мінометів майже до півночі, при чому вбили кілька стрільців. Старшини просили мене дати знати до штабу Дивізії, що такі кількахвилинні промови заворушили весь фронт і ми втратили кілька добрих людей, а без тих промов можна було обійтися. Згодом їх вже не було.

В резерві Дивізії були курені саперів і фюзелірів, які перейшли дуже гострий вишкіл, щоб могли викону-

вати свою працю під градом куль і не податись під натиском ворога аж до останнього живого стрільця. Після стабілізації фронту Дивізія була підчинена VI-й армії під командою ген. Балька, і вона стала правим крилом тієї армії, одержавши додатково оборону міста Фельдбаху через яке проходила важлива залізнична магістралія.

В часі останніх боїв нестало гарматних набоїв, так що на одну гармату видавали лише 10-15 набоїв.

Як уже згадано, ми з о. Левицьким зустрічалися біля стрілецького кладовища при дорозі до села Маєрдорфу. Там з лівого боку польової каплички постав досить великий український цвинтар. На кожному гробі ми клали хреста, а на таблиці писали ім'я поляглого "за волю України, дня... Р. Б. 1945", а на хресті клали його шолом.

Запам'яталася мені одна довга перестрілка з усіх родів легкої і частинно важкої зброї на лівому боці замку Гляйхенберг, і тоді впало 8 наших вояків, між ними й десятник Стасенко з Києва, дуже відважний і завзятий вояк, як і його сотенний Володимир Козак. Стасенка і сот. Козака я знав добре з їх "герців" із залогою большевицьких окопів таки в білий день, і стрільці говорили, що "кулі їх не чіпляються". Але одного дня під час такого герцю куля пробила його чоло і сотенний, не зважаючи на вогонь, приніс його мертве тіло на своїх руках із сльозами в очах.

Я поховав усіх вісьмох на кладовищі в Гназі в одній спільній могилі під час сильного гарматного вогню. Стасенкове тіло я сам завинув у цельту, взяв його на руки й положив у спільну могилу. Імена всіх були написані на великому хресті.

г. Замок Гляйхенберг

Важкі були бої за замок Гляйхенберг, що був висунений майже на кілометр в большевицьку фронтову лінію. До нього був єдиний доступ високо висипаною дорогою, обсадженою з обох сторін високим живоplotом. Я від-

відував хлопців у замку — першу частину дороги треба було зігнути до коліна, а другу — повзати на руках і ногах, бо большевицькі “снайпери” не допускали нікого живого до замку, ані з нього не випускали. Хто йшов мусів бути приготований що зайде на лоно Авраама. Неодного знайшла там несподівана куля. Замок високий, з великих брил граніту, яких ані 14-центиметрові міномети не могли пробити, хіба надщерблювали його грубі стіни або вибивали вікна, яких було дуже мало.

Там стрільці виставляли варту, а самі перебували в пивниці, де були бочки з вином, але під сильною контролею старшин. Горішні мешкальні кімнати замку були влаштовані в клясичному стилі, але частинно з модерним устаткуванням. Шиби вікон були повибиті большевицькими кулями. Мені найбільше подобалась бібліотека із старими першодруками, енциклопедіями і новішими різномовними виданнями. Книги лежали порозкидані по долівці, і я складав їх на полиці та просив хлопців шанувати ці скарби-надбання численних поколінь знатної родини, які робили австрійців культурним народом. Колись і в Україні були такі княжі замки, що дбали про рідну культуру. Коли ж їх наші ненависні сусіди, особливо татари, а потім москалі, поруйнували й забрали наші книги, скарби духа, ми втратили самостійність і стали рабами на своїй землі. Такі і подібні розмови ми вели з вояками у старовинному австрійському замку.

Не знаю, що сталося з книгами після нашого відступу, але можу здогадуватися, що большевики знищили все, а перш за все церковні речі і книги, бо вони були витвором західньої культури яку большевики ненавиділи.

Під час бомбардування Гназу все населення кудись зникло, крім кількох “ляндштурмаків”, що ходили вулицями. Я пішов на приходство, але знайомий священник також подався на захід. Я побачив що двері

пивниці були відкриті й увійшов у середину та побачив руїну: хтось випустив з бочок вино й повикидав старі метрикальні книги. Я покликав “ляндштурмаків”, вияснив їм величезну шкоду для громади і велів негайно ті книги позбирати й висушити.

г. Чота стрільців перебігла до ворога

По лівому боці замку Гляйхенберг проходив фронт серединою горбка, серед якого була галява, і на ній наші стрільці викопали окопи на віддалі біля двадцять метрів від лісу. Із східного боку галяви в таких самих окопах сиділи большевики. Маючи між собою політруків вони цілими днями говорили до стрільців українською мовою, мовляв, браття українці, за що б'єтесь? За германську маргарину? За чорний хліб? Ходіть до нас, у нас повно масла і білого хліба! Ходіть зараз, заки ще фронт стоїть, бо як герман програє, буде запізно; всіх вас розстріляємо! Україна є вже самостійною державою!

І так хвилина за хвилиною, година за годиною і день за днем стрільці були виставлені на таку пропаганду, будши в окопах тижнями без зміни й без достатнього харчу, бо, як згадано, спочатку Дивізія боролася наче самостійно, не одержуючи харчів від жадної армійської групи. Отож, пропаганда політруків деякого баламутила, головно молодих хлопців із східних областей України, що прийшли до Дивізії із бомбардованих фабрик. А тепер без належного вишколу в кадрі вони були вислані на фронт і не навчилися думати воїцькими категоріями.

Отож однієї ночі на фронтівім відтинку куреня майора Баянкенгорна, відважного й любленого стрільцями командира, сталася грізна подія: чота згаданих стрільців утекла до большевиків. Вночі задзвонив телефон із польового курінного бункера до полкової канцелярії. Я спав тоді, як і кожної ночі в полковій канцелярії на лавці, і дижурний стрілець збудив мене і по-

кликав до телефону. Курінний просив мене прибути негайно до його бункра в дуже важливій справі. Я за кільканадцять хвилин був уже у згаданому бункрі-землянці. Був там також хор. Любомир Ортинський, старшина для особливих доручень та адютант.

— Що ж трапилось! — питаю — Командир поінформовав мене коротко, що чота стрільців з його куреня (третьої новоствореної) перебігла до большевиків, забравши з собою два важкі кулемети, а два пошкодили, вийнявши з них замки. Після цього почалась стрілянина, а політруки кликали стрільців і підстаршин на ім'я, взиваючи негайно перебігти на їх сторону. І дезертири кликали своїх колег перейти до них.

Між рештою стрільців сотні постала паніка: вони вийшли з окопів і поховались у лісі за деревами. До кожного, хто підходив до них, кричали: “Стій! Бо стріляю!” Навіть своїх хорунжих не допускали до себе.

— Отче капеляне — каже командир, — це вже ваша справа. Спробуйте привести їх до дисципліни, бо не виключена можливість, що большевики схочуть прорвати там фронт, а резерви близько немає.

Я добре знав положення загроженого відтинку, бо їдучи туди одного дня конем, який стягнув на себе увагу большевиків “дехтяря” і він сипнув на мене серію, а надобавок кінь зачепив ногою польовий телефонічний дріт, так що ми обидва заледве вирвались з того “видного” большевикам місця.

Добігши до землянки хорунжих, я довідався від них ще докладніше про витворену ситуацію. Я пішов просто до порожніх окопів і голосно почав питатися, де ділися стрільці чи повтікали? Чи не стид їм тікати з окопів у часі бою? Це зробили спантелічені й несвідомі національно стрільці, які не знають за що б'ються, але національно свідомі хлопці повинні негайно вернутись до окопів!”

Останнє речення я крикнув з усіх сил, так що й большевики мусіли його почути, бо почали сипати серії

з фінок, яких дум-дум кулі синіми вогниками розривались об гниляки дерев.

Підступаю до одного стрільця за деревом, а то був ніхто інший а Бучко, якого я поміг врятувати від смерти. При його допомозі стрільці знову зайшли в окопи. За час інша сотня позичила два кулемети і стрільці сипнули з них кілька серій, мовляв, хай тільки хтось спробує наступати на нас. Ми готові!

На світанку прийшла з резерви зміна, здається, курінь фюзелірів, а третій курінь відійшов на спочинок. Так скінчився той небезпечний епізод, що нагнав багато ляку командирові Дивізії. Майор Гайке, шеф штабу Дивізії, згадує про те, кажучи, що за весь час перебування Дивізії у Сирії вона мала 98 дезертирів. Це добрий рекорд на 22 тисячі стрільців у таких важких і безнадійних боях на фронті проти вчетверо сильнішого ворога, що мав до диспозиції всякі технічні засоби, яких не мала Дивізія.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

ГЕН. ПАВЛО ШАНДРУК. ПЕРША УКРАЇНСЬКА ДИВІЗІЯ УНА

а. Капітуляція Німеччини

Під кінець квітня 1945 року до Дивізії прибув ген. Павло Шандрук, як Начальний командир Української національної армії. Він найперше відвідав вишкільно-запасовий полк у Филькермаркті на північ від ріки Драви, де командиром був німецький полковник Маркс. Полк мав 3 тисячі стрільців на вишколі. Маркс повівся дуже шорстко з ген. Шандруком, але згодом успокоїли його губ. О. Вехтер, д-р Арльт і врешті сам ген. Фрайтаг переконав його, що ген. Шандрук перебирає Дивізію з волі Берліну.

При тому вийшло наверх, що Маркс самовільно зняв усіх старших віком українських старшин з вишкільної праці і створив з них резервову сотню, а їх місце заповнив німцями. Він зробив на Шандрука враження "нацистичного садиста", тому ген. Шандрук рішився зняти його з командира полку, як прийде перша відповідна нагода.

Ген. Шандрук, полк. Крат, д-р Вехтер і д-р Арльт відвідали 19-го квітня штаб ген. Фрайтага, і він дав ген. Шандрукові докладний звіт зі стану Дивізії. В часі тих відвідин ген. Шандрук заявив ген. Фрайтагові, що відтепер Дивізія "Галичина" називається: Перша Українська Дивізія Української Національної Армії, якої він сам є командиром. Д-р Арльт і д-р Вехтер потвердили це в імені центрального уряду в Берліні.

При тій нагоді ген. Шандрук довідався, що персональний стан Дивізії складається в 90 відсотках з української інтелігенції та дехто з східних українців з таборів праці й полонених. При тому вся інтендантура була виключно в руках німців, а санітарні стосунки зовсім невиспачальні. Я вже згадував про те, а тепер ще додам що на устabilізованому фронті не було ані однієї купальні для вжитку стрільців. Ген. Шандрук довідався також що польові суди присуджували стрільців до смерті і розстрілювали їх за дисциплінарні недотягнення, замість передати ті справи відповідному командирові до полагодження.

Ген. Шандрук відвідував також фронтові частини, гроби поляглих, віддалені на одну милю (1,600 метрів) від фронту. Він запорядив 25-го квітня, щоб усі стрільці зложили нову присягу, якої зміст я вже подав в одному з попередніх розділів. Цю присягу він запорядив найперше в 30-му полку, що перебував тоді в резерві, а інші полки і самостійні частини вислали туди своїх представників.

Під час відвідин 29-го полку (1-го українського) я у приявності ген. Шандрука заприсягнув штабову сот-

ню, бо всі інші були в окопах на фронті. Ген. Шандрук зробив на мене корисне враження, але він прийшов до нас уже запізно. Тоді вже всім було ясно, що Німеччині приходить кінець, і треба було думати як відірвати Дивізію від большевиків, бо її лівий і правий сусіди були змоторизовані. І в цій справі обіцяв допомогти ген. Бальк.

Майор Гайке оповідає, що на нараді всіх начальників штабів і вищих адютантів 2-го або 3-го травня ген. Бальк пропонував навіть розбити цілий фронт на групи і зробити рейд на тили большевиків під командою найхоробріших старшин, включаючи українців. Після цього ген. Фрайтаг дав наказ, щоб відставити назад всі непотрібні матеріали в одне місце, щоб Дивізія була справніша до скорого маршу.

Сот. Макарушка і д-р Арльт подались 5-го травня до першої англійської частини й просили командира, щоб у порозумінню із своїми вищими властями назначив вишкільно-запасний полк у Филькермаркті місцем збору Першої української Дивізії, бо ніхто з українців не піде живим у большевицький полон. Англійці дали свою згоду, але внаслідок наступу тітовських з'єднань на Филькермаркт, який вони вважали своїм, запасний полк був розбитий на кілька частин, які були спрямовані на північ. Висланник Дивізії подав усім частинам вістку, щоб замість до Филькермаркту, маршували на Твімберг до Радшадту.

Була ще одна нарада начальників штабів усіх дивізій і вони допускали можливість, щоб відірватись від большевиків уже 7-го травня. Українська Дивізія не була змоторизована, тому мала б зробити це скоріше (див. Гайке, ст. 200), ідучи маршрутом "Пак" з Грацу через Фольксберг до Филькермаркту, але, як згадано, частини Дивізії були спрямовані на північний-захід. На щастя, українські сапери збудували міст на річці Мурі, і це дало змогу Дивізії перейти річку нижче Грацу та приспішити її відворот. Завдяки цьому багато

українських стрільців були врятовані від большевицького полону і смерті. І за це всі вояки й старшини заховують вдячність українським саперам.

“Вирівнювання” фронту на відтинку лівого сусіда Дивізії, який мав відірватись від ворога 8 травня в 11 год., почалося 7-го травня о год. 11-й вечора. Правий сусід Дивізії, змоторизований IV кавалерійський корпус мав ждати до вечора. Восьмого травня о год. 2-й по півночі з Української Дивізії все відійшло, а залишилися тільки бойові частини і мала резерва, полковник Вільднер і я був близько нього. Того ж дня о год. 6-й рано команда IV кав. корпусу ждала до вечора, а Дивізія мала відступати. Але так не сталося бо не було наказу.

Ген. Шандрук стверджує і ми всі пам'ятаємо, що ще 8-го травня о год. 8-й вечора ген. Фрайтаг не одержав наказу відірвати Дивізію від большевиків тому аж 9-го травня о год. 3-й рано сам ген. Шандрук дав наказ ген. Фрайтагові стягнути Дивізію з фронту, погрожуючи, що він сам перебере команду і дасть такий наказ. І аж о год. 5-й рано Дивізія відірвалась від большевиків — обидва сусіди Дивізії почали відворот, дарма, що Дивізія маршувала пішки, а вони були змоторизовані. Дехто радив розбити Дивізію на частини, як це сталося з усіма частинами під час відвороту. В районі 30-го полку (2-го українського) була деяка трудність з відірванням від фронту під Фельдбахом, але все пішло щасливо. Большевицькі літаки обстрілювали весь час Дивізію з бортової зброї та бомбами аж до 10-11 травня.

Ніхто з учасників відвороту не забуде тих днів. Частини всяких формацій і дивізій помішались разом. Наші частини були спрямовані з Фольксберг на північ до Твімберг — Юденбург — Мурав — Тамсверг — Мавтендорф до Радштат. В Юденбурзі ген. Шандрук іменовав ген. Крата командиром Дивізії, щоб ішов з нею до її кінцевого призначення.

Команда Дивізії розмістилась на ринку в Тамсвегу, ввечері перейшла до Ст. Андре, і там ген. Фрайтаг пропонував німецьким та українським старшинам іти з ним в Альпи і там продовжувати війну, але вони відкинули його пляни, бо не вірили в його військовий глузд. Незабаром після того осамітнений Фрайтаг впав у розпач і застрівився. Своїм самогубством він дав ще один і остатній доказ невідповідальности за підчинених собі людей. Він був честилюбний, неприємний і дрібничковий бюрократ, тому на командира Дивізії не надавався. Таку опінію про нього видав майор Гайке, шеф його штабу.

Англіїці призначили великий майдан (поле) для збору частин Дивізії і 25-го травня перевезли до міста Шпіталю, а звідти через Італію до Беллярії біля Ріміні в Італії. Менша частина дивізійників залишилась у західній Німеччині. Німці вийшли з Дивізії самі, а деяких вилучили з неї англійці.

6. Ген. Шандрук ізольований від стрільців

Д-р О. Вехтер, безсумнівно, приятель українського народу, подався в Італію в цивільному костюмі і там помер на туберкульозу в одному монастирі в Римі 1948 року. Ген. Шандрук каже у своїх споминах, що англійці два дні не давали дивізійникам харчів, бо не мали їх ані за полонених ані інтернованих, тому просили американську владу означити їх "статус".

Сам ген. Шандрук одержав пропуск до штабу американської Дивізії в Зальцбурзі, але його затримали там п'ять днів "як голову УНКомітету" і дали пропуск до Авфкірхену в Баварії, де він знайшов великий збір наших скитальців. Д-р Арльт пішов на фізичну працю в одного німецького господаря.

Михайло Добрянський дав ген. Шандрукові цивільний костюм, і так він дістався до Ваймару, де проживав тоді през. УНР Микола Лівницький. Згодом, як НКВД шукало за ним, Шандрук, діставши від інж. Па-

лія 10 тисяч марок, до яких додали ще по 10 тисяч Л. Макарушка і В. Мудрий, і з тими грішми він рішився їхати до Італії в товаристві о. М. Левенця та артистки-співачки Лаврівської. І 26-го червня вони подались ав-том до Італії.

Але англійська команда в Клягенфурті веліла їм іти до табору переміщених осіб в Альтенгофі, як “без-дільно мандруючих людей на тилах корпусу” і скоро да-ла їм пропуск назад до Мюнхену.

Ген. Шандрук одержав вістку від ген. Крата з Італії, що завдяки старанням папи Пія XII дивізійни-ки були склясифіковані “як конфіновані”. Большевиць-ким агентам НКВД можна було їх відвідувати і намов-ляти їхати “на рідину”, як і в кожному таборі ДП. З листів з Ріміні ген. Шандрук знав, що в таборі життя було нормальне. Всі українські конфіновані вояки в Італії й Німеччині були звільнені в 1946/47 роках.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

ВІДВОРОТ З ФРОНТУ І ПЕРЕХІД У БОЛЬШЕВИЦЬКЕ ЗАПІЛЛЯ

а. Картина відвороту

9-го травня 1945 року 5-ї години рано фронтові частини 1-го українського полку і я з ними, поклавши наплечник з особистими речами і невеличку валіз-ку з церковними речами на віз, поспішною ходою ру-шили з вояками в напрямі річки Мур. Пригадую, що я маршував разм з полк. Вільднером, він добре гово-рив по-словацькому, тому міг порозумітись з кожним стрільцем свого полку і трактував їх по-батьківськи, за те вони його шанували й любили. І я не пригадую, щоб у часі його командування полком трапився будь-який суд чи розстріл; і на цьому не потепіла дисциплі-на, навпаки, вона держалась до самого кінця.

Увечері 8-го травня большевики пробували вигнати наш полк з окопів, але зустрінувши кулеметний і мінометний вогонь, знали, що ми ще на місцях. Шойно чергового ранку заклекотали їхні “максими” і “дехтярі” і, як не було відповіді, рушили обережно за нами, намагаючись досягнути нас гранатами, яких набої час-до-часу рвалися над нами, але не завжди трапляли в ціль. Їм відповідали наші гармати.

На щастя, большевики не ввели в дію танків, хоч і проти них наш полк був добре приготований. Натомість, появилися їх літаки, що обстрілювали наші маршуючі колони з бортових кулеметів і скидали бомби, які утруднювали нам марш і спізнювали відрив від них. Ми мали враження, що така сильна погоня була тільки за нашою Дивізією, бо сусідні німецькі мали більше спокою. Така сильна погоня й оборона від неї продовжалась до річки Мур й поза нею аж до 10-го травня, так що голодні й виснажені скорим маршем стрільці й старшини були змучені докраю.

В цьому людському муравиську і величезному безголов'ї мало хто думав про хліб, хто йшов близько кухні чи воза міг децю з'їсти находу. Серед того муравлища мені не вдалося знайти воза, на який я поклав свої речі, де в наплечнику була моя “залізна порція”. Треба було маршувати в голоді.

Аж коло півночі 11-го травня ми йшли під гору, підходили до місцевости Твімберг. Всі дороги були забиті людьми; на всіх полях, куди лиш око могло засягнути, світла танків, вантажних авт і мотоциклів — море світел, страшний гуркіт і шум моторів; в повітря чути порох, важко було віддихати.

І на диво в оцій пестрій гущі людей, серед ночі поволі посувалась підгору військова кухня, що її ледве тягнули два втомлені коні. І, хай буде дяка Господеві, обидва вояки на кухні говорили між собою українською мовою.

—Чи не Божа це поміч, подумав я собі, і запитав їх: — Хлопці, чи не маєте щось з'їсти? Вони, пізнавши мій голос, знайшли під сидженням шайку та запросили мене до кухні, в якій мали ще трохи теплого “айнтопфу”. Вони подали мені повну шайку, ложку і хліб. Також і мій невідступний друг Степан Калита також одержав те саме, бо стрільці привикли бачити нас разом.

б. Іду на большевицькі тили шукати за рідними

Бог має свої дороги, якими помагає людям у їх безнадійному положенні. У цьому Він послуговується й іншими людьми... Ідучи на військовій кухні, я почув голос втомленого німецького вояка, що просив кухарів хоч шайку зупи. І в цьому моменті я пізнав голос знайомого підстаршини-поштаря із штабової сотні і сказав йому кілька слів заохоти, що вже скоро буде вдома із своєю родиною.

З'ївши зупу, він подякував кухарям і направився йти в дальшу дорогу, але зупинився на хвилину і витягнув з кишені поштову картку. Даючи її мені, він сказав: Отче капеляне, це для вас. Перед відходом зі штабу я одержав наказ спалити всю пошту, якої вже не міг доручити частинам, щоб не впала в руки большевиків, але на одній картці я побачив ваше ім'я і взяв її в кишеню в надії, що зустріну вас подорозі й передам особисто. Ось вона”.

Я подякував і витягнувши з кишені маленьку електричну лампку, я пізнав письмо моєї дружини. Карточка була написана з якоїсь нової місцевости “Рахав”. Було на ній моє ім'я і число польової пошти. Була писана в поспіху, бо не було навіть дати.

Її зміст був такий: “Коли горів Гльогніц, ми втекли з Кібу до Крігляху, а звідти перевезли нас до Рахав. Сидимо в школі і молимося за Тебе щодня. Здоровимо й цілуємо. Ольга і діти”.

Ця вістка вдарила мене, як грім з ясного неба. Я зразу уявив собі їхнє трагічне положення. — Господи

поможи мені відшукати мою родину під кінець війни!
— молився я в думці.

Я особисто питав членів “Уряду допомоги родинам” у штабі Дивізії, де урядював о. М. Левенець з іншими людьми, чи мають з Відня вістку, що моя родина виїхала з Кібу ще до прориву большевиків в районі Болотяного озера і зайняття міста Вінер Нойштадту. Мені відповіли, що всіх вивезли на захід. Таке запевнення я одержав два рази. А тепер виявляється що хтось зробив помилку або просто недогляд.

Оглядаючи докладно картку, особливо поштову печатку, я не міг відчитати назви пошти, бо урядовець також з посліху прибив тільки кінець місцевости “фельд”.

Вістку про долю моєї родини в останніх днях війни, передану мені опівночі 11-го травня 1945 року в незвичайний спосіб, я прийняв з повним відданням на Божу волю. Але зараз же прийшли на думку слова християнської мудрости: Бога зивай і рук прикладай! Відмовивши коротку молитву до Матері Божої, я негайно зробив постанову: мені не вільно тратити ані хвилини часу, але зараз же податись на большевицьке запілля і шукати їх там. Першому старшині, якого я побачив (мені здається, що то був сот. Романченко), я сказав, що мушу йти на большевицьке запілля шукати свою родину і хай це перекаже ген. Шандрукові в першій зустрічі з ним, або кому іншому.

В моїй уяві я бачив як НКВД везе в Московію — дітей везуть до школи “сталінських яничарів”, а дружина, що досі витерпіла стільки нужди й горя, їде до казахстанського колгоспу доїти корови...

Керований якоюсь внутрішньою силою, я подався в тому напрямі, куди поволі посувались танки типу “пантера” (малі й дуже швидкі).

Під час затримки колони я приступив до авта, в якому сидів майор-командир дивізіону із своїм ад'ютантом і шофером. Я поздоровив його і представився та просив помочі. Він глянув на мене з приязню. Я пи-

тав його, чи він знає південно-східню Австрію, і довідався, що він походить із Зальцбургу і не раз ходив цими горами як пластун. Тоді я витягнув поштову картку і запитав його: Куди могли повезти мою родню з Крігляху до Рахав... Де є Рахав?

Майор сказав, що він багато доброго чув про українську Дивізію, запросив мене сісти до його авта і вийняв мапу південної Австрії. У світлі лямпки почав шукати за місцевістю із закінченням слова... “фельд і скоро знайшов у горах Каринтії містечко “Кнітельфельд” а кілька кілометрів від нього “Рахав”, гірське село на південний схід від нього.

Майор їхав на Юденберг, тому й запропонував нам із Степаном, який ніяк не хотів пустити мене самого, мовляв, у товаристві і смерть мила, — сісти до його авта, й він підвезе нас на гору, а звідти підемо горами й лісами до Рахав. Він звернув також увагу, що ми не маємо харчів і казав шоферові дати нам два хліби, кілька м'ясних консерв і трохи тютюну, за що я йому сердечно подякував.

По довгому марші я був такий втомлений, що заснув в авті, і майор збудив мене аж на горі, де ще було повно снігу і ще раз показав нам напрям і назви місцевостей, куди треба нам іти до Рахав.

Хто мандрував Каринтійськими Альпами, той знає як важко йти тими лісистими горами, порізаними великими горбами, долинами і маленькими потічками. Бувало, що ми знечев'я западалися аж до пояса й вище у величезне муравління, а великі жовті муравлі залазили в чоботи і немилосердно гризли, так що треба було скидати чоботи і сподні та витрущувати сотні мурашок.

Першого дня під вечір ми натрапили на велику поляну й завважили під лісом господарські будинки, куди господар заганяв наніч корови. Підійшовши до хати, ми постукали, і господар просив нас увійти.

— Грісс Готт! — поздоровили ми його й одержали від нього таку саму відповідь. Я зразу пізнав, що в хаті не були нам раді, бо, як оповідав господар, сюди вже кілька разів приходили большевицькі солдати з колишніми австрійськими полоненими, які навчилися у полоні говорити “руссіш” і все шукають за своїми робітниками, особливо українцями. Все таки він нас гарно прийняв, погостив й переночував.

На другу ніч ми були вже обережні, бо не хотіли потрапити большевикам у руки. Ми ділилися хлібом і консервою десь у лісі під деревом, а воду пили із зимних гірських потоків.

Аж третього дня під вечір, ми перейшли гірській потічок, а напроти нас на другому боці дороги, побачили більший будинок, наче школу. У дверях будинку я побачив жінку, що дивилася на вулицю. Підійшовши ближче, я пізнав свою дружину. Побачивши нас, вона зблідла і привітала нас такими дивними словами: — А я що тут з вами зроблю? В селі повно большевиків...

Ми скоро ввійшли до кляси, яка служила їм за спальню, щоб не показуватися сусідам. По короткій розмові, ми з дружиною подалися стежкою попід ліс до хати, де жив о. д-р Фріц, катехит з Кніттельфельду, який утік сюди в часі воєнних дій та служив св. Літургію в цій малій місцевості, на які щодня ходила моя дружина з дітьми. Він був радий зустрінути мене, але зараз же подав, що я негайно мушу позбутись свого військового однострою і приніс мені свою цивільну блузку з закороткими для мене рукавами, бо він був малого росту, — а його “пумпи” я пустив поверх своїх чобіт; решту цивільного костюму довершив його зелений тирольський капелюх з “пір’ям”, що сів на чубку моєї голови. І так завдяки о. Фріцові я став цивільною людиною.

Про перебрання Степана подбав лісничий Завер, що пильнував маленького млина на річці. Моя дружина заприязнилася з тією родиною і помагала їм шити речі для дітей, а тепер Степан одержав цивільне вбрання

від них і примістився в їх свояка в горах аж до часу, коли ми дізнаємось де є демаркаційна лінія між англійцями й більшовиками. Якби не о. Фріц і п. Завер, ми голодували б, бо більшовики викупили або забрали все з крамниць так, що й на картки не можна було нічого купити. По кількох тижнях ми довідалися, куди проходить демаркаційна лінія, і я зі Степаном пішли горами до Вайскірхен, а четвертого дня рушила моя родина з п. Завером. Так ми вийшли з-під більшовицької окупації.

Подякувавши Божій Матері за Її дотеперішню поміч, ми просили дальшої опіки, бо усвідомлювали, що починаємо нове, важке життя на чужині.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

ДОЛЯ МОЇХ РІДНИХ В ОСТАННІХ ДНЯХ ВІЙНИ

(Розповідь Ольги Нагаєвської)

Уже на попередніх сторінках цих споминів була згадка про переїзди нашої родини з одного місця на друге, а восени 1944 року ми примістились у селі Кіб недалеко тунелю Семмерінг.

Зима 1945 року добре нам надокучила. Поки ще не було снігу, то я з дітьми могла ходити до лісу та збирати сухі гіляки на маленький візок і ними трохи ogrівати хату, але коли сніги впали ніде не можна було дістати топлива, навіть за великі гроші. Доводилось спати в нетопленій хаті. Це найбільше відбилось на малих дітях, що не могли позбутися простуди, а це, як лікар казав, грозило їм недугою легенів, якщо такий стан тривав би довше. Що ж було діяти? Оставалася гаряча молитва до Божої Матері. Ми наче фізично відчували Її присутність у нашій бідній кімнаті. Увечері, полягавши всі на одне ліжко, щоб бодай трохи сховатись від холоду, розказували їй нашу біду та просили

помочі, а головню, щоб Вона якнайскорше повернула нам нашого тата.

Осьтак серед таких буднів і злиднів ми і не зчулися, як помалу почала підходити до нас благословенна весна. Та разом з весною сүм налягав на душу, а непевне майбутнє проганяло й ту крихітку радості з нашої маленької кімнатки. Кожного дня понад нашими головами пролітали ескадри ворожих літаків. Чи несуть вони з собою лише знищення й руїну, чи маленьку іскорку надії, що незадовго скінчиться наше лихоліття і ми зможемо вернутися в рідний край? Якже надіятись на поворот додому, коли зі сходу напіралн червоні орди та з кожним днем зближалися до нас. Господи, чи не буде вже для нас рятунку? Чи по кількох важких роках скитання доведеться нам потрасти в царство сатани, від якого ми втікали в світ за очі?

Зближалися латинські Великодні свята. Сполучення зі світом майже припинилось. Рідко можна було побачити листоношу в селі. Вночі було видко довкола вогненні заграви, що їх спричинювали розриви запальних бомб, скидвані з літаків. Сильні детонації потрясали і нашою маленькою кімнаткою. Кривава війна підходила щораз ближче до нас, це ми бачили по великих транспортах важко ранених, яких кожного дня привозили до лікарні недалеко за селом. Там уже місця для них не було, тому розділювали їх по приватних домах, або невилікуваних відсилали транспортами знову на фронт, що вже мусів бути дуже близько, бо в ночі можна було чути глухий гук гарматніх стрілів. Вийшовши на гору, що була за селом, можна було бачити вогненні заграви в північно-східньому напрямі. Десь там горіли людські селища та гинули люди, наче мұхи. Всі наші думки були скеровані в ту сторону, бо десь там мусів бути наш батько, від якого вже більше як місяць не було чутки. Не було ані одної коротенької вісточки, чи живе, здоровий... чи, може..., не доведи Господи, доведеться остатися самою з маленькими сиротами серед чужих людей.

В ті страшні ночі сон був рідким гостем у нашій невеличкій кімнаті. Поклавши дітей спати я цілими годинами навколішках просила Матінку Божу, щоб держала нас у своїй опіці та дозволила нам усім пережити ці страшні часи і скоро злучитися разом...

До нашої хати став заглядати щораз частіше голод. Ніде нічого не можна було купити. В цій гірській околиці не було заможних селян, щоб ростили будь-які споживчі продукти. Їх спроваджували завжди залізничним шляхом з дальших околиць. Тепер, коли в наслідок бомбардування всі залізничні шляхи майже завжди були порозривані, в усіх склепах не можна було нічого купити та й поїхати кудись далше на південь було неможливо. Це мені вдавалося робити ще кілька тижнів передтим, коли я їздила на південь до містечка Крігльях й міняла деякі свої речі за хліб, картоплі, мукку тощо. Поїздка до цього містечка стала мені в дуже великій пригоді, бо я там познайомилася з добрими католиками, що навіть пропонували мені перенестися в їх сторони, де можна було легше прохарчуватись та одержати роботу в сільському господарстві, з якої можна було мати велику поміч в удержанні дітей. Місцевий парох, якого я зустрінула в тім домі з моїм чоловіком також дуже прихильно поставився до нас та просив звернутися до нього за поміччю, якби зайшла коначна потреба. Та досі я ніколи з його помочі не користала, бо сама бачила, що він також живе у великій біді. Від нього гітлерівський уряд відбирав усе, так що він сам мусів жити з людської милостині.

Надійшла латинська Велика П'ятниця, що залишила в моїй пам'яті страшний спомин-примару. У вечері того дня ворожі літаки налетіли на наше сусіднє містечко, віддалене від нас шість кілометрів. Воно було положене в невеличкій гірській китловині, яку з нашого села можна було бачити, як на долоні. Того вечора, коли вже стемнилося, ескадра ворожих літаків освітила ракетами ціле місечко, і від них зробилося

ясно, наче в білий день, а потім протягом чверть години скидала фосфорово-запальні бомби на залізничий шлях, товарну станцію та інші об'єкти, що мали стратегічне значення. При цьому, як ми згодом довідалися, понищили багато мешкальних домів та вбили людей. Потрясення повітря що його спричинили вибухи бомб, повибивало майже всі вікна в нашому селі, що були звернені в сторону містечка. Між людьми настала нечувана досі паніка. Ширилися страшні вісті, мовляв, большевики вже недалеко нас і завтра вже будуть тут.

Господи, що ж тут робити? Що ж тут почати, куди тікати...? Я майже відрухово стала вибирати найпотребніші речі та в'язати в маленькі клунки, щоб де-що взяти з собою. Але чим і куди я поїду? По такому страшному бомбардуванню напевно ціла залізнична лінія знищена й уже жодний поїзд не буде їхати. Великий страх огорнув ціле моє ество, що з нами буде... що з нами буде...? Сльози, оці непрохані сльози, не переставали спливати з моїх очей. Всі діти, хоч маленькі, зрозуміли, що наближається щось страшне. На їх лицах було видно смертну блідість. Всі вони не відступали від мене того вечора ані на хвилину. Десь біля півночі ми трохи успокоїлися й пішли спати, нероздягнені, щоб на всякий випадок бути готовими втікати в ліс перед большевицькими ордами, про які ми чули страшні речі від багатьох утікачів з Мадярщини. Всі червоноармійці, як оповідали втікачі, приходили до села п'яні і грабували цивільне населення, насилуючи при тому жінок, дочок на очах родичів чи матерей на очах дітей.

Тієї ночі я не могла спати. Коли почало на світ благословятись, я вже була на ногах. Вийшовши на двір, я побачила, що ціле містечко було в димах, які курилися з попелищ пожару спричиненого бомбами. Вибухи гарматніх стрілен вже були дуже близькі. Час від часу здавалося, що чути навіть сухі серії кулеметів, які з вітром доносилися з південно-східної сторони. Не раз я вже чула такі стріли в попередніх роках, тому зрозуміла, що фронт мусить бути дуже близько.

Від сторони військової лікарні бачила валку вантажних автомашин, що забирали ранених та найконецніше приладдя і ліки. Підступаю до одного старшини із плачем прошу, щоб забрав мене з дітьми, але він сам бідний, здається й не чує моїх слів. Він принаглює вояків, щоб скоро забирали важко ранених, бо вже мусять від'їздити. Врешті заявив мені, що йому не можна жодного цивільного брати, це військовий транспорт, яким їдуть важко ранені й медсестри. Нараз приходить думка: треба побігти на залізничну станцію довідатися від знайомого начальника, чи не поїде ще сьогодні поїзд у південну сторону. Щосили біжу на станцію й питаю начальника. Він не знає нічого певного, бо в містечку перерваний міст. Тепер направляють його, бо хочуть вивезти з містечка цілий транспорт евакуованих, що пересиділи у вагонах вчорашнє бомбардування. Багато з них є тепер важко ранених, яких конечно треба відвезти десь дальше на південь. Від нього я довідалась, що большевики є вже дев'ять кілометрів від нас і посуваються скоро в нашу сторону.

Що ж тут робити, що ж діяти...? Біжу додому й раджуся господині, а вона? Вона нікуди не їде. По її обличчі бачу, що вона наче рада, що все вже скінчиться. Біжу до своєї краянки, що працювала в лісничого. Їх хата замкнена. Сусіди кажуть, що всі вони виїхали кудись у ночі. Як я заздрила тій дівчині, що мала можливість виїхати з кимсь. Якийсь чоловік каже мені, що він саме був на станції і чув від начальника, що незабаром від'їде поїзд з евакуованими. Щосили біжу знову на станцію. Біжу під гору, дух забився в моїх грудях. Ще я не добігла до станції, як чую пахкання льокомотиви. Начальник кричить до мене здалека: "скоро, скоро, бо саме поїзд під'їздить до станції". З усіх сил біжу додому та думкою молюся, щоб хоч усі діти були вдома. Прибігаю додому. Господи слава Тобі, всі діти ждуть на мене коло хати. Вже здалека кричу до них: "Скоро беріть пакунки на візок"

Та показується, що тих пакунків забагато. Вибираємо лише два: одну валізку та децю харчів на дорогу.

Мене огортає розпач, щось тиснеться до горла і сильно давить, вибухаю страшним плачем. Господиня радить мені їхати вперед самій до моїх знайомих, запитати їх, чи приймуть мене, а завтра вернутись ще раз та забрати з собою дітей. Така думка видавалася мені спасенною. Прошу дітей бути чемними, поки я приїду. Але діти вибухають плачем: "Мамусю, не лишай нас, ми боїмося большевиків". Цей плач дітей протверезив мене дорешти і я постановила не лишати їх, але хай і без нічого, забрати їх з собою, бо хто знає чи завтра можна буде ще раз сюди вернутися.

З маленьким візочком ідемо скоро через город до станції підгору. Діти помагають. Поїзд вже готується від'їздити. Ще сто кроків... ще двадцять... і, доле моя, найважливіший пакунок (з харчами) паде з візочка і котиться на долину... біжу за ним і зловивши його в половині дороги останками сил добігаю до поїзду. Милосердний пачальник дає мені паперід приготування квитки, плачу йому і вскакуємо всі до поїзду.

В поїзді плач. Старші, жінки, діти, такі самі як і ми, їдуть у світ за очі. Куди, до кого? Ніхто з них не може сказати. Свист машини... один, другий і ми рушаємо. Зараз на скруті великий міст, а з моста просто у величезний тунель. По кількахвилиній їзді тунелем скриплять гальми і поїзд помалу пристає. Що сталося? Наче у відповідь чуємо страшні детонації, що глухим грохотом котяться тунелем. Це знову налет літаків. Як довго ми ждали в тунелі, не знаю. Мені здавалося, що цілу вічність. Врешті виїздимо з тунелю. Сонце вже добре схилилося до заходу. Кілька кілометрів за тунелем поїзд знову зупинився коло якоїсь місцевости. Одержуємо наказ сидіти тихо і не вибігати з поїзду. Це налет югословянських приземних літаків, що обстрілювали колони війська, які йшли в різні сторони. Кілька кулеметних серій посипалося і на поїзд. Чути

брязкіт побитих шиб і сильний крик жінок в котро-
мусь з передніх вагонів. Літаки небаром відлетіли і
ми знову рушаємо далше на південь.

Біля дев'ятої години вечора поїзд заїхав на стан-
цію до містечка Кріглях, де жили мої знайомі. На дворі
проймаючий холод. Політає весняний сніжок з дощем,
що просякає і найтепліше вбрання. Надворі страшна
темнота. Ніде не видно світла. На вулицях не видно
нікого, немов усі люди вимерли. Що діяти, куди йти...?
До знайомих, які мешкають у горах, треба йти пішки
кілька кілометрів. Пробуємо йти до міста. Та тут ви-
ходить новий клопіт. Не можемо дати собі ради з па-
кунками.

Дітям руки закачаніли і вони не можуть мені ні-
чого допомогти. Збираю пакунки на велику хустку та за-
кидаю на плечі, решту беру в руки. Лишається важка
валізка. Коло неї кладу одну дитину, а сама йду сто-
двісті кроків вперед. Там лишаю другу дитину з паку-
ночками, а сама вертаюсь по валізку. Показується, що
буде неможливо дійти до знайомих, тому постановляю
вступити до священика і просити, щоб прийняв нас на
щю ніч до хати. Врешті ми добилися до приходства. Зі
страхом простягаю руку до дзвінка, але нема відповіді.
Дзвоню ще раз. Ця хвилинка видається мені вічністю.
Врешті чую, що хтось йде до дверей. Це слуга, що ди-
виться на мене. Чого вам треба?

Я до отця пароха. Чи він вдома? Скажіть будь-
ласка, отцеві парохіві, що я прошу його переночувати
мене з малими дітьми.

Священик, почувши нашу розмову, вийшов з кім-
нати й запросив досередини. Побачивши перемерзлик
дітей, велів нам дати теплої страви, бо ми того дня
ще нічого не їли. Він про ніщо нас не питав, бо вже
все знав. Від нього ми довідалися, що в тунелю ми пе-
ресиділи великий налет літаків, в часі якого міст, що
ми ним переїхали до тунелю, зовсім завалився. Це він
знає від одного урядовця на залізничній станції. Чи не

ласка Божа, що цей поїзд устиг ще переїхати й забрати нас з собою. Нас примістили в теплій кімнаті. Цього тепла ми вже не мали від часу нашого виїзду з дому.

Я в душі дякувала Богу за вислухання молитов. Я дякувала за тепле серце слуги Христового, що нас прийняв милосердно до своєї хати. Мені здавалося, що це другий Христос зійшов з неба та заопікувався нами в цю темну, холодну й непривітну ніч серед чужих людей.

Я дізналася, що в селі Кіб, через годину по налеті літаків, які завалили міст, там були вже червоноармійці. Мої речі, що залишилися, впали жертвою їх хапчивості, як про це я аж по році довідалася.

Наступного дня був латинський Великдень. Вже раненько церква стала наповнятися вірними. Встала і я з дітьми, щоб піти до церкви та подякувати Воскреслому Христові за моє чудесне врятування. Приймаючи св. Причастя я чулася скріплена на душі та рішена прийняти всі удари долі, які мали зустрінути мене в недалекій майбутності.

Довідавшись, що фронт є у віддалі п'ятнадцяти кілометрів від Кріглях, я вирішила перейти від священника до знайомих, бо знала, що з приходом большевиків він міг би мати неприємності через те, що прийняв до себе втікачів з України. Подякувавши сердечно за його щирі гостинність, я перейшла з дітьми до знайомих, які прийняли мене щиро, і за це я досьогодні їм вдячна. Тут я прожила майже два тижні, очікуючи якогось розв'язання справи. Фізична праця у господарстві давала мені можливість забути про мою важку долю.

В цьому часі вулицями місточка цілими днями переходили валки бездомних, таких самих, як я. Всі вони були змучені й докраю виснажені, а найбільше гідні милосердя були маленькі діти, що мусіли скитатися разом з батьками. Найбільше втікачів ішло з Мадярщини. Між ними видно було цивільних і військових. Всі вони простували на південний-захід, щоб лише далі від большевиків.

Одного дня мій господар приніс з містечка вістку, що на станції реєструються всі евакуовані, яких мають відвезти далеко від фронту на захід, в гористі околиці Каринтійських Альп. Почувши це, я скоренько пішла до станції Червоного Хреста зареєструватись. Ще того самого дня увечері мене післанцем повідомили, що вночі відходить транспорт. Я знову сиділа з дітьми в поїзді, що досить скоро гнався в західному напрямі. Десь над раном поїзд зупинився на станції Кнітельфельд, а звідти вантажними автами повезли нас до Рахав, що розложилося у вузькому ярі Каринтійських Альп, яких вершки блистіли до сонця снігом. Усіх нас примістили у шкільному будинку. У великій кімнаті розстелили на долівці багато соломи і примістили кільканадцять родин з дітьми, що ніколи передтим не бачились й не знались. В цій школі довелося нам пережити багато важких хвилин. Великою потіхою для мене були св. Служба Божа яку кожного дня відправляв о. д-р Фріц, німецький катехит з Кнітельфельд, що перебував там в часі воєнних дій. Кожного дня я кріпилася св. Причастям, яке жертвувала в наміренні щасливої злуки з моїм чоловіком, по якому всякий слід загинув. І в школі ми кожного рана й вечора з дітьми молилися щоб Господь привів його щаслив до нас.

На дні душі я мала певність, що Господь усім рядить якнайкраще. Ця сильна віра й надія на поміч Божу зовсім успокоювала мене, хоч ескадри літаків кожного дня пролітали над нашими головами, хоч гарматні детонації вже й тут було чути, а вістки про похід большевиків в наші сторони стали прибирати знову макабричні розміри, я в серці відчувала дивний спокій. Уже й плакати перестала, зложила нашу долю в Божі руки. По капітуляції я довідалася, що ми дісталися під большевиків. Але й тоді я не тратила надії. Моїй радості не було кінця, коли одного пополудня я здалека побачила знайому, до краю втомлену постать, що продиралась крізь гущавину лісу в нашому напрямі, ра-

зом з іншим мужчиною. Не зором, але серцем я відчула, що це Бог присилає до нас в дуже критичній хвилині нашого тата.

Так, це був він, що вже кілька днів продирався до нас лісами й дебрами, виминаючи большевицькі колони й застави, кермуючись мапою. Наші гарячі молитви були вислухані. Ми знову всі разом. Мою радість щоправда, притемнила обставина, що до села прибув на постій большевицький відділ, який мав із собою колишніх німецьких полонених, які в полоні навчилися розмовляти по-російському. Вони цілими днями ходили по хуторах, шукаючи за людьми із Сов. Союзу, а перш за все за українцями, якими найбільше цікавилися.

Ми з чоловіком старалися уникати всякої зустрічі з ними кожного разу, коли вони підходили до школи, ми тікали до лісу, що притикав до шкільного городу. Наші діти, звичайно, говорили тоді між собою по-німецькому, щоб відвернути від себе всяке підозріння большевиків.

Пригадую, як одного разу я мало що не впала в божевілля. В селі большевики стали ходити по хатах і вишукувати українців. Ми з чоловіком утікли до лісу, наказавши дітям вийти за село та бавитися там коло хати лісничого, з яким ми дружили. Нараз чуємо шум автомашини, що їхала в напрямі лісничівки. Мое серце в грудях перестало битись. Мені прийшло на думку, що большевики, довідались хто ми, хочуть забрати наших дітей, щоб у той спосіб змусити нас віддатися в їх руки. Нагло чую крик дитини: "Мамусю, мамусю". В уяві я бачила як моїх дітей забирають з собою большевики. Щосили я почала бігти вдоліну, перекотившись кілька разів по камінях. Не помогли розважні слова чоловіка, що треба виждати. Прибігши надоліну, я побачила дітей, що бавилися спокійно. Вони кликали нас, щоб повідомити про від'їзд большевицької автомашини кудись у гори. Серед такого страху й напру-

ження, що тривав вдень і вночі ми пережили під большевиками ще довгі три тижні. І знову в цих хвиликах знайшлася добра душа, що нам допомогла, головню харчами, інакше ми всі повмирали б з голоду. Це добрий о. д-р Фрітц рятував своїми скромними запасами. Прийшов день, коли ми осталися лише з трьома кукурудзяними паляницями. Купити не було де, бо червоноармійці забрали всі харчі із склепів. Та ми пережили і це лихоліття при Божій допомозі і милосердних людей. Ми вичікували хвилини, щоб довідатись як далеко просунуться большевицькі війська, бо інакше не можна було робити жодних плянів переходу на захід.

По усталенні демаркаційної лінії ми всі вибралися в англійську окупаційну зону. Добрий лісничий перепровадив у ночі мого чоловіка і його товариша з війни, тому що вони не мали документів і попавши в руки большевиків, були б розстріляні. Я переживала ще одну ніч страшної непевности і страху за долю чоловіка але рано стрінула коло брами лісного, який, щоб не зрадити себе, дав мені знак головою, що все в порядку. Зібравши всі наші клуночки, ми розділили їх поміж себе, і вирушили в дорогу. Цей добрий лісничий, не спавши цілу ніч, вибрався разом з нами і під вечір ми вже були у Вайскірхені, де на нас чекав мій чоловік. Від тієї хвилини почався наш довгий важкий скитальський шлях, що по кількох роках завів нас на вільну землю Вашингтона.

РОЗДІЛ ДЕВЯТНАДЦЯТИЙ

ТАБОРАМИ УНРРА В ІТАЛІЮ

а. Удіне — переходимо до міжнародного табору

Злучившись з родиною у Вайскірхен, я наперед вступив до місцевого австійського пароха, щоб дістати інформації і запитати його, чи не можна б десь

влаштуватися на якусь працю принаймні тимчасово. Я показав йому свою священничу “кенкарту” (“Дінставсвайс”), видану німецькими властями 31-го березня 1943 року, як також письмо від кардинала Інніцера з Відня, на основі якого я мав право давати у Великому пості генеральне розгрішення для австрійських католиків у тих церквах, де не було священників. Парох Вайскірхен заявив мені, що він такий бідний і позбавлений усякого впливу, що нічим не може мені допомогти і нікого не знає, де ми могли б влаштуватися на фізичну працю.

Ми щоправда, мали ще харчові картки та німецькі марки й могли тут дещо купити, але цього не вистачило б навіть на один тиждень. Кілька днів ми шукали праці, трохи помагали при громадженню сіна, тому могли ночувати в stodолі на сіні.

Аж одного дня я випадково довідався від німців, що у Вайскірхен є якийсь табір, до якого звозять утікачів з теренів Ген.-губернаторства, які не хочуть вертатись до большевиків.

Ще того самого дня ми зареєструвалися в англійської влади, тобто перейшли наш перший “скрінінг” і одержали посвідки, на основі яких ми могли одержати харчі. Цей перший табір УНРРА містився у звичайній stodолі, де ми розмістилися на соломі. Англійці давали нам американські харчі — хліб, риж, а зупу й какао приготувляли самі біженці. Більшість людей говорили по-польському і, як наші діти говорили своєю мовою то поляки дивилися на нас скоса. Але на щастя, по кількох днях таборова влада заповіла нам, що поїдемо військовими вантажними автами до Клягенфурту, а звідти разом з іншими біженцями до Італії.

І вже на другий день індійські шофери повезли нас до Клягенфурту, до нашої валки долучились ще інші вантажні авта, так що ми скоро рушили Альпами до Італії. Першою зупинкою в цій гарній, але знищеної війною країні, було більше підгірське місто Удіне.

Ми зупинилися на великому майдані, оточенім цілим комплексом різної величини будинків. Мабуть, були там колись військові казарми, а тепер табір “переміщених осіб”.

Табір в Удіне був під опікою військового персоналу II Корпусу ген. В. Андерса, в якому було дуже багато українців, що на Сибірі зголосились до польських з'єднань; про це буде на іншому місці докладніше.

Тут почався перший правдивий “скрінінг”, при чому найбільше випитували людей, чи вони були поляками, русинами ітд. Хто казав, що він українець, то ним згодом цікавилася “двійка” (військова дефензива), переводила формальне слідство, шукаючи в минулому будь-якої протипольської діяльності. В Удіне я чув від людей, що там арештували й кудись вивезли молодих українських хлопців, підозріваючи їх, що в часі німецької окупації належали до поліції чи міліції. В т. зв. “Ген.-губернаторстві, тобто у Польщі, польська молодь вже від 1939 року служила цілими масами в різного роду поліції, а згодом німці висилали їх також до Галичини, але “двійка” нікого з поляків за те не арештувала.

Польський персонал табору дивився на українців “кривим оком”, навіть на дітей, що під час забави говорили рідною мовою, бо іншої не знали. Траплялися випадки побиття не лише старших людей, але й дітей. Це витворило важку атмосферу, так що ми по надумі вирішили вийти з того табору.

Але як і куди, я не знав. В Італії ніхто не хотів нічого продати за німецькі марки, ані замінити їх на італійські ліри, а продавати ми не мали що бо вирвалися без нічого. Щоправда, я мав ще одну особисту річ — чоботи, що зовсім не пасували до моїх “пумпів” і були заважкі для італійської погоди, а крім того звертали увагу людей, тому я продав їх одному італійцеві за 10 тисяч лір і за ті гроші купив родині 10 кілограмів черешень, а для себе зробив дерев'яні сандали з ремінцями.

Я рішив відвідати місцевого священика в надії, що через нього вдасться мені устанувити якісь зв'язки з українцями в Італії або, тими що жили в Римі. Він говорив італійською мовою, яку я тільки почав вивчати з маленького військового самоучка і ми не могли порозумітись. Аж прийшла мені думка, говорити по-латині. І скоро я довідався від нього, що він нічого не знає про українців, але сказав мені, що в Удіне є інший міжнародний табір і може там є якісь українці. За його вказівками я знайшов той міжнародний табір і, знайшовши там кілька своїх земляків, тому й рішився перейти туди.

У міжнародному таборі УНРРА в Удіне треба було знову перейти "скрінінг" вже третій. Він відбувся перед вікном кімнати, поза яким сиділа більш як середнього віку блондинка, із сильно підмальованим лицем. Підійшовши до неї, ми просили зареєструвати нас до табору.

— Хто ви такі і звідки прибули? — запитала секретарка.

— Ми українці і приїхали сюди військовими автамі з Австрії, — відповідаємо.

— Значить, ви українці, каже по-московському секретарка УНРРА. У наших квестіонарях такої нації "нет". Є поляки і рускі.

— Ми українці не-советські громадяни, але кол. громадяни Польщі.

— То ідіть собі до польського табору Андерса, вже гнівно сказала московська секретарка міжнародної організації на американській добродійній фінансовій допомозі.

— Цей табір міжнародний, сказав я їй, і ви, пані, не плетіть нам казок, що в світі нема українців. Вже сам факт, що ми стоїмо тут перед вашим вікном і кажемо вам, що ми українці, — означає, що ми є. Чи ви не чули, що в Сан Франциско Україна стала членом-основником Організації Об'єднаних Націй? Як ви від-

мовляється нас зареєструвати, то ми підемо із зажаленням до команданта табору й вияснимо йому, хто ми...

Здається, що ця погроза вплинула на американську чи французьку московку і вона виповнила досить довгі формулярі, перевіривши наші особисті документи, які хто мав, і ми стали правними мешканцями міжнародного табору УНРРА вУдіне в Італії. Тут покищо ми могли без жодних шикан говорити нашою рідною мовою і не бути напастовані жодними "двійками". По кількох днях нам знову веліли збирати свої речі і сідати на вантажні авта і їхати на південь.

б. Коротка зупинка в Местре-Венеції

Місцевість Местре була нашою другою зупинкою в Італії. Местре було передмістям славного міста Венеції, і тут вже можна було відчутти холодний подих моря. Мене завжди цікавила Венеція, колишня столиця окремої північно-італійської держави, що була банкіром тогочасного світу. На жаль, нам не вільно було покидати табору, і ми не могли подивитись тоді на це місто, збудоване на воді.

В Местре часово примістили нас у якомусь горді-парку й тіні дерев хоронили нас перед жаром італійського сонця, але ночі були холодні, і ми не мали чим накриватися, а діти тієї ночі геть перестудилися.

В Местре ми перший раз в Італії побачили нових людей, деякі з них були італійці, а деякі з Югославії. Вони мали однострої жовто-зеленої барви, і кожний з них мав зав'язану на шиї червону хустину. Не було сумніву, що то були комуністичні партизани, з тих що вбили "дуче" Муссоліні і його секретарку, повісивши їх комітьголовою в одному виставовому вікні в Мілані, а їх світлину показували нам у Местре.

Їх провідники в большевицьких військових уніформах їздили американськими джіпами, при чому їх помічники виймали з валізок нові італійські тисячолірові банкноти і роздавали людям. Вони були схожі на

політруків. Це нам, українцям, не подобалося, хоч у тому часі ніхто з нас ще не знав, що большевики приготували на півдні Італії “табір смерти” в місті Таранто, куди за домовленням в Ялті, англійці й американці своїм коштом мали їм доставляти утікачів, що були вивезені до Німеччини на роботу, або втікали з большевицького “раю” у вільний світ.

По односторонній зупинці в Местре гучномовці проголосили, щоб українці і руські люди з Австрії готовилися до дальшої дороги. Ми всіли на вантажні машини, але цим разом до кожної з них всіли один або два партизани. Ми їхали через славні стародавні італійські міста — Падву, Ровіго, Феррару, Болонію, Імолю, Францу та зупинились у Форлі.

Там примістили нас у стародавніх військових казармах, оточених високими мурами, в яких були дві брами. В будинках не було вікон (шиб) ані дверей, як також жодного внутрішнього устаткування, ані навіть води; Лятрини були викопані недалеко казарм, так що під час їжі серед подвір'я завжди смерділо карболом, а вже найбільше докучали втомленим людям хмари влізливих італійських мух, від яких майже неможливо було відігнатися. Люди, проїхавши великий шмат дороги серед пороху й отруйного диму моторів, куняли попід стінами казарм на брудних, голих камінях.

в. Довший побут у Форлі. Вириваємось з рук НКВД.

У Форлі харч був під зарядом італійців і значно погіршився. Кухня варила юшку на подвір'ю, але вона мала запах стухлої фасолі, а в “кексах” лазили живі хробаки. Ці харчі, як люди оповідали, привезли туди із старих, розбитих бомбами магазинів, яких аліянтське військо вже не могло ужити. Після двох днів добровільної і мовчазної голодівки дали нам трохи ліпші харчі, але ночами докучав холод. Ми примістились у кутку між дверима і вікном, а радше отворами в стінах; дітям підстелили хустку, а мосю блюзою накрили їх

і так з одного боку дружина, а з другого я, хоронили їх перед холодом.

Ми завважили, що у Форлі день і ніч крутилися між людьми “партизани” і говорили вже по-московському, явно намовляючи людей їхати до советського табору в Таранто, а вже звідти українські кораблі завезуть нас до Одеси й вернемось щасливо до своїх родин. Чутка про ті намовлення скоро поширилася між людьми. Забрані насильно на роботу до Німеччини, не всі розуміли значення тих чуток, але свідомі національно люди добре знали що їх жде в Одесі або ще й перед Одесою.

Дійшло до того, що “партизани” обсадили брами в мурах, а в таборі з’явилося кілька політруків чи НКВД-истів і почали мітинг, заохочуючи людей вертатись на “родину”, а при тому знову роздавали нові тисячолірові банкноти. Біля нас згуртувалось кілька родин і самотніх, що не хотіли вертатись під большевиків, бо ніхто не вірив у їх брехливу пропаганду.

Ми почали плянувати втечу з табору, навіть якби треба було втікати голіруч, щоб не викликати підозріння комісарів, з якими співпрацювала італійська поліція. Що нам робити? Куди втікати? Без знання мови, без грошей і без належного розуміння нашого положення італійцями, а ще гірше без жодної вістки про українців в Італії. Все це не дозволяло нам пускатися в дорогу, бо поліція доставила б нас назад до табору. Це й було причиною, що чимало наших людей рішилися їхати до Таранто. Але горстка надіялась проти надії.

г. З Форлі до Пренестіно

Наче у відповідь на наші молитви я побачив одного дня якогось чоловіка орієнтальної раси, що ходив по таборі, розмовляв з деякими людьми і давав їм якісь квитки. Підійшовши до нього, я запитав по-німецькому, чи він мене розуміє, а він відповів, що так, був колись

професором турецької мови в Німеччині, а тепер збирає своїх земляків, бо в Неаполі жде на них турецький корабель. Цієї ночі від'їздять до Неаполю.

— Щасливі люди... Маєте свою вільну батьківщину, а ми, українці, не хочемо вертатись до большевиків, у ярмо або на смерть з рук НКВД, а в найкращому випадку на двадцять п'ять років каторжної праці на Сибіру. Чи не бачите їх, як крутяться по подвір'ю? Вони не бажають мати свідомих українців у вільному світі.

У приязній розмові він згадав про турецько-козацький союз у XVII ст. про прийняття козаків гетьмана Мазепи на турецьку територію, а вже про визнання самостійної України державами почвірного союзу в Бересті 9-го лютого 1918-го року, а між союзниками була й Туреччина. І так у розмові з добре ознайомленим в українських справах чужинцем я відпочав душею. Він несподівано запропонував відступити нам одне вантажне авто і 30 квитків щоб бодай найбільш загрожені українці могли виїхати з Форлі до Риму, а там Папа, може, подасть нам якусь поміч.

Нишком ми повідомили коло дванадцять дивізійників і загрожених людей із Східньої України, щоб готувались без великого галасу до виїзду. І коли вантажне авто підїхало задом до наших дверей, ми вмить завантажились і поїхали на залізно-дорожню станцію. Всівши до поїзду, що їхав попри Рим до Неаполю, ми дякували Богу за поміч. Але й у вагонах ми ще чули голоси НКВДистів, що стукали до стін вагонів і голосно питались чи є тут "руські люди?" Ми здогадувалися, що хтось сказав їм про групу людей, яка втекла з табору, але ніхто з нас не відзивався.

Усю ніч мчав наш поїзд долинами, горами, тунелями й мостами, навкіс Апенінами, так що після 9-ої год. ранку зупинився довше на підримській станції Пренестіно.

Там ми висіли, а наші турецькі сусіди, спасибі їм, поїхали на південь до Неаполю. Вони показали нам більше серця, ніж московські агенти, що наче щурі розлізалися по всіх закутках Європи шукати “русських людей” для тюрми народів на муки і смерть, лякаючись, що вони говоритимуть світові про большевицький “рай без Бога”. Ані Рузвелт ані Черчіл не могли в Ялті збагнути таємних плянів кровожадного Сталіна і були певні, що доставляючи насильно “русських людей”, роблять їм і світові велику прислугу. Але масові самогубства в Австрії й скакання людей у Середземне море з большевицьких кораблів викликали протести папи Пія XII і відкрили їм очі, а большевики припинили насильне висилання людей на тортури і смерть.

г. 3 Пренестіно до Вічного міста Риму

Увійшовши в сердину розлогої станції Пренестіно, ми з обережності розмістились на лавках помід стінами та остерегли дітей заховуватись чемно і говорити по-тихенько, щоб не звертати на себе забагато уваги чужинців. Крім інших людей, були з нами Антін і Анастазія Горбів з Дніпропетровська (Запоріжжя) з їх п'ятьма дрібними дітьми (тепер в ЗСА).

Пождавши кілька добрих хвилин, я з одним старшим емігрантом з Югославії підійшов до віконця касира і намагався в'яснити йому, хто ми і чого хочемо, а при тому немилосердно калічив італійську милозвучну мову. Треба сказати, що всі італійці, маючи завжди до діла з чужими туристами, дуже терпеливі і раді чимнебудь допомогти людям. По нашому в'ясненню, що ми хочемо дістатися до міжнародного табору УНРРА в Римі, він скоро сказав: “Капіско, капіско! Вої сіете профугі україні!” (Розумію, розумію. Ви є українські біженці), і обернувшись до телефону, почав скоро й голосно говорити: “Пронто! Пронто! тобто:(Гало, гало!) а решту розмови ми вже не розуміли.

Він сказав нам сідати і ждати. Не минула й година, як перед станцію заїхав американський військовий вантажник фірми “Дадж”, але для певности, хто приїхав, Антін Горб пішов довідатись і скоро вернувшись сказав: “Це большевики, водій авта має червону зірку на шапці”. Ніхто з нас не сумівався, бо Антін Горб найбільш з нас усіх знав большевиків.

За хвилину ввійшов до ждальні большевик і почав кричати: “Українці есть? Українці есть? але ніхто з нас не відзивався й по якомусь часі вони відїхали.

Після того ми знову підійшли до віконця касира і ще раз почали вияснити, що ми українці, але з Польщі. Вчувши слова “Польонія”, він сказав: “Адессо капіско! Вої сіете Україні ді Польонія. Алльора, Поляккі!” (Тепер розумію! Ви українці з Польщі; отже поляки!). Ми не пробували навіть пояснювати бо знали, що не pomoже, тому ждали хто по нас приїде цим разом.

Трохи довше, як за годину, приїхало американське вантажне авто, трохи менше від большевицького. І тепер я сам пішов подивитись хто до нас приїхав. Водій і дівчина в уніформі “Червоного хреста”, але на шапці великий польський орел. Я підійшов до дверей, а дівчина запитала мене по-польськи:

— Чи є тут поляки з малими дітьми? — і витягнула торбу з шоколядою й цукерками.

— Ні! Тут нема поляків, але самі українці, бувши польські громадяни з Галичини, — відповів я по-українськи. Ми з трудом вирвались від большевиків і хочемо просити папу допомогти нам, а малі діти від учора ще нічого теплого не їли... Я український католицький священник...

— А! то “пан українські ксьондз, що кричав з амвони в церкві: “Бій, ржній поляка”! Ми вас добре знаємо, бо я сама з Теробовлі, — злостилась польська дівчина, і... поволі сховала всі дари.

— Ви, пані, погано поінформовані про українських священників. Було зовсім інакше! Ми по всіх церквах читали пастирські листи митр. Шептицького, де він осуджував усіх, хто помагав при вбивствах... А тепер ви скажіть, чи табір до якого хочете нас взяти, польський чи міжнародний, бо якщо польський, то ми з вами не поїдемо! Ми підемо пішки до Ватикану і будемо просити в папи помочі.

— Ні, я з міжнародного табору УНРРА, — сказала і сховала всі дарунки до торби.

— То чому політикуєте, замість бути сестрою Червоного міжнародного хреста? Ви тепер такі самі, як ми, бо всіх нас годує Америка!

На цьому закінчилась моя розмова з польською дівчиною з українського княжого міста Теробовлі, чотири кілометри від моєї першої парафії-адміністрації в Залав'ю в 1935 році. Ми всі всіли до авта, що завезло нас до табору УНРРА в Чіне Чітта, тобто осередку італійської кінематографічної індустрії, у південно-західній частині міста Риму. Колись то був італійський "Голлівуд", а тепер не було там ані фотоапаратів. В усіх величезних гальях було повно скитальців з різних країн світу.

Не всі були щасливі дістатися до одної з таких галь, де можна було б сховатися перед червневою спекою чистого, синього, італійського неба. На всіх подвір'ях і сусідніх полях були розложені військові шатра, й у них жило по дві-три або й більше родин, залежно від шатра і числа членів родини.

**
*

В таборі Чіне Чітта нас голодних повели до нового "скрінінгу" в одній з тих великих галь. І хоч ми вже були зареєстровані в Удіне, то тут почали все "від початку", так що минуло добрих дві-три години заки наша невеличка група скінчила всі формальності.

Після цього відділили чоловіків від жінок і дітей і запорядили всім іти до "відвощивлення" — всім нака-

зали скидати одяг й білизну, яку також вислали до “відповідних” печей, а наші тіла докладно й щедро оприскували білим порошком. І коли думали, що вже “знищено” всю “єгипетську язву” в наших одягах, ми не могли їх пізнати. Мій одяг і сорочка так зморщилися, що виглядали наче натягана гармонія, а мій тирольський капелюх з пір’ям пропав; він і так не був мені потрібний у вічному місті Римі.

По такій операції нас приділили до шатра. На моє прохання до нашого шатра приділили родину Антона Горба з Дніпропетровська, і нас усіх було тринадцять осіб в одному шатрі. Аж коло 6-ої год. вечора ми пішли на вечерю — білий хліб, консервове м’ясо й какао, які видалися нам “небесною поживою” по цілій добі посту.

В нашому шатрі ми відразу завели християнський звичай: перед і після їжі ми ставали на коліна і відмовляли “Отче наш” і “Богородице Діво”, як також вранішні й вечірні молитви, дякуючи Господеві і свободолюбному народові Америки, за тимчасовий захист і просили дальшої опіки.

При вході до табору на високому стовпі-вежі були чотири гучномовці, з яких від ранку до вечора ми чули американську джезову музику і часом монотонні співи, до чого поволі привикли наші вуха. З тієї вежі проголошували також всякі запорядження таборових властей.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

МОЄ ДУШПАСТИРСТВО В РИМІ

а. Архипастир скитальців

Після кількох днів перебування в Чіне Чітта я вирішив добитися до Владики Івана Бучка, який жив в Українській семінарії св. Йосафата на горбку Джанікольо біля Ватикану. Ця семінарія була під зарядом

ОО Василян. Владика Івана я знав ще з часів студій у Богословській Академії у Львові, напр. я час-до-часу виконував обов'язки піддиякона, разом із сотрудником св. Юра о. Білинським, під час Архиерейської св. Літургії, яку дуже побожно служив Владика Іван, а співав нечисленний, але добрий хор під орудою Охримо-вича. Владика запрошував нас до свого мешкання в святоюрських будинках на першому поверсі над входом до урядів Митрополичої консисторії. Пізніше жив там архієпископ Йосиф Сліпий.

Перед Другою світовою війною його переслідувала польська влада за його пастирську й патріотичну діяльність, а передовсім за патріотичні проповіді в часі канонічних візитацій. Дійшло до того, що в католицькій державі військо і поліція напали на українську католицьку процесію, коли Владика ніс у руках Насв. Евхаристію, побивали людей і чинно зневажали Владика Івана Бучка. І не раз він мусів переривати свою візитацію.

Як оповідав мені сам Владика, польський уряд поставив ультимат — або папа перенесе його куди інде, або вони завезуть його до Берези Картузької. І так митр. Андрій був змушений вислати свого єпископа-помічника на канонічну візитацію українських церков у південній Америці. Після її закінчення з пригодами в Бразилії, де влада заборонила йому проповідати по-українському, папа Пій XII вислав його до ЗСА виконувати обов'язки єпископа-помічника Владика Костянтина Богачевського в Філядельфії.

Владика Іван жив у Нью Йорку при церкві св. Юра, де, як не раз оповідав отцям, стримав "масове ловлення українських душ" латинниками, як також латинізацію та англізацію. Він завів там правильне парафіяльне діловодство із "станом душ" включно, і розбудував парафію так, що наша Церква в тому місті належала до найкращих і найбільш національно свідомих громад у ЗСА.

Та, прийшов час, коли дозвіл американських властей на його перебування в ЗСА скінчився й імміграційний уряд повідомив його, що готовий дати Владичі дозвіл на сталий побут, але вимагав приречення лояльності, яке, звичайно, сам урядовець читав, а аплікант підтверджував словами "Ай ду!" Але Владика Іван думав, що такою обіцянкою зломить вірність своєму народові, тому сказав урядовцеві, що він католицький єпископ, а це значить, що він не може бути нелояльним супроти держави, і також обіцянки не зложив. Це було причиною, що американські власті вже під час війни відіслала його до Ватикану. В Римі він жив у Духовній семінарії св. Йосафата на Джанікольо. Вернутись до Львова большевики його прохання відкинули.

б. Відвідую "Архипастиря скитальців"

Видно, що така Божя воля, що по війні він виконав унікальне завдання для добра нашого народу й Церкви як Апостольський візитатор, Владика скитальців та опікун Дивізії і всіх інших страждущих українців.

Отож я задумав відвідати Владика Івана якнайскоріше, хоч не мав у кишені ані шеляга. Одного дня я вийшов поза браму Чіне Чітта і за кілкасот метрів від брами побачив старомодний трамвай, до якого я побіг, калатаючи своїми дерев'яними сандалами. Я ввійшов задніми дверима до середини, а касир до мене: "Білетто!" Я сказав йому, що я живу в "кампо деї профугі" (таборі біженців) і показав йому виказку, а при тому вивернув обидві кишені кажучи: "Ненте монета!" Аргумент "вивернених" кишень, здається, зробив на нього враження, і він з цікавості запитав: "Дове ва?" (Куди йдеш?), а я відповів, що до Ватикану. Для певности, чи добре робить, він запитав: "Ке націоналіта"? (Якої я національності). Я сказав: "Україно", а він із дивуванням докинув: "Руссо"? Но, сказав я, "Україно!"

Не всі італійці визнавались у східноєвропейських справах, хоч багато з них були на протибольшевицько-

му фронті; а крім того, вже до 1945 року було в Італії й самому Римі багато большевиків. На стінах старовинних будинків були великі чорні й червоні “графіті”, напр. “Віва іль Сталін”; “Віва армата русса”, “Віва донне руссе!” а згодом я побачив на мурах Ватикану такий диявольський напис: “Морте іль Пала” (Смерть папі).

Кондуктор трамваю казав мені висісти недалеко “Пяцца Навона” і подав число трамваю який завезе мене до Тибру, а там уже побачиш “Сан П’етро”, “пої ва пер п’еді”, потім іди пішки.

Перейшовши ріку Тибр мостом Віктора Еммануїля, на якому всі статуї, навіть ангели, звернені задом до Ватикану, я для більшої певности запитав ще одну жінку, куди йти на Джанікольо. Вона порадила мені йти вузьенькою дорогою в гору. Оглядаючись на обидва боки вулиці я побачив з правого боку будинок з написом над дверима: “Українська семінарія св. Йосафата”.

Я дякував Господеві за ласку, але одночасно боявся, що не застану Владику Івана вдома. Я подзвонив і ждав кілька хвилин, аж передімною став василіянський ієромонах. Побачивши його, моє серце зраділо, бо ще змалку я часто бачив василіян на празниках в Бучачі й Улашківцях, куди я щороку ходив з мамою.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив я його звичаєм.

— Слава на віки! — відповів він і кілька разів зміряв мене від гори до ніг з висоти двох сходів і сказав: — Знаєте, ми тут всі бідні, ми на вдержанні Ватикану і часом ледве вистачить нам харчу, а часом недоїдаємо... не можемо вам нічим допомогти...

Вислухавши перед дверма семінарії його скаргу про біду, убогство й голодування наших монахів і богословів, я з щирим серцем жалував, що якби був знав про те, я міг би був принести хліб з Чін Читта. А потім голосно сказав: Будьте спокійні, я не прийшов нічого просити в монахів, бо добре знаю, яка тепер нужда в Італії... Я прийшов відвідати свого Владику Івана Бучка

зі Львова... я називаюся о. І. Нагаєвський і живу тепер в таборі УНРРА в Чіне Цітта в Римі. Там американці дають нам їсти скільки хто забажає...

Тепер ієромонах, а був то о. ректор, оскільки пригадую, називався о. Лабай, запросив мене до розмовниці, а сам післав когось повідомити Владику Івана, що я прийшов його відвідати.

Не минуло й кілька хвилин, як у дверях показалась добре знана постать і приємний усміх Владика Івана. Він глянув на мене із слезами в очах, пригорнув до серця, як рідного брата, і зараз же запросив мене до свого мешкання на другому поверсі.

Не треба й казати, що він цікавився всіми українськими людьми і справами, а тепер, по скінченій війні, він хотів знати про долю біженців по таборах і чи є між ними українські священники. При тій нагоді я оповів йому про свою одісею з Австрії через Італію до Риму і просив його, чи не можна б заснувати в Римі Український допомоговий комітет з філією в Удіне або негайно вислати туди якогось священника, щоб інформував наших людей про намагання большевицьких агентів забрати їх до Таранто, а звідти до Одеси.

Я згадав також, що в Удіне деякі наші дівчата казали, що англійці повезли кудись на південь наших дивізійників. Цю вістку згодом потвердив один англійський військовий капелян, що мав докладніші вістки про дивізійників в Беллярії біля Ріміні.

в. На семінарському обіді в Римі

Дали знати Владиці Кир Іванові, що час іти до трапези і він настоював, щоб і я з ним. Моє вияснювання, що мені не випадає в такому "костюмі" показуватися отцям, не допомогло. Зійшовши вниз до їдальні, я побачив там повно священників і кілька питомців (останні вдягали синьо жовті рясні). Там були, пригадую собі, І. Прашка (тепер єпарх Австралії); М. Любачівського (тепер коад'ютор Патріярха Йосифа); Д. Блажейовського

(тепер професора УКУ в Римі); А. Горняка (тепер екзарх в Англії); П. Івахова (тепер в ЗСА); Р. Рудницького (також в ЗСА); В. Макуха (ждав тоді на своє висвячення); Мілянника (кол. під-секретар Східної Конгрегації в Римі); Волошина (в ЗСА); Качора (в Канаді); П. Корниляка (екзарх у Німеччині); Пекаря (тепер член. Ген. Кап. ОО Василян у Римі); В. Грабця (в ЗСА); о. Дячишина (згинув у катастрофі в Австралії); о. Небесного (в Канаді).

Владика Іван посадив мене між собою і о. Т. Галущинським, ЧСВВ, кол. ректором Духовної семінарії у Львові. По звичайній молитві Владика привітав мене, як нового свідка воюючої України. Після обіду і благодарення я мав нагоду говорити з деякими отцями і тоді о. Прашко, відкликавши мене набік, дав мені таку пропозицію: я позичу вам чорні штани, в яких я здавав матуру й одержав ерейські свячення, але під умовою, що як матимете вже свої, то віддасте мені мої. Хтось з отців подарував мені черевики. Такі вияви братньої любови затерли в мені прикре враження відмови о. ректора при брамі до Семінарії.

Крім того, Владика Іван дав мені 10 тисяч лір на conto 1-долярових інтенцій на св. Літургії й обіцяв, що на другий день постарається про "челебрет" (дозвіл служити св. Літургію), разом із священничим облаченням і всім конечним до служення св. Літургії для наших мирян у Чіне Чітта, бо було відомо, що там є вже досить українців. Все це я одержав і став першим українським душпастирем в Чіне Чітта в Римі, і поволі почав збирати до купи своїх людей. О. Прашко став нашим частим гостем у таборі. А що він мав тоді велику бороду і приносив овочі й цукерки дітям, вони називали його "св. Миколаєм".

г. Владика Іван відвідує українців в Корпусі ген. Андерса

Але дуже скоро большевицький і польський консуляти в Римі одержавши дані про нашу родину з

римського муніципального уряду, де ми мусіли бути зареєстровані, — зголосили до нас свої претенсії і напастували нас своїми намовами їхати “на рідину”, бо вони мали свій табір для біженців при “вія Аппія” в Римі, а звідти посілали їх до Таранто.

Щоб позбутись їх “опіки”, ми з родиною пішли до міністерства внутрішніх справ і там формально зреклися большевицького й польського громадянства та одержали т. зв. Нансенівські пашпорти (радше Міжнародного Червоного Хреста) і стали “бездержавними”.

Влітку 1945 року папа Пій XII іменував єпископа Бучка Апост. Візитатором всіх українців у Західній Європі. Свою пастирську візитацію він почав відвідуванням українських вояків II корпусу ген. Андерса. То були кол. полонені польської армії, що потрапили на Сибір і по угоді Сталіна з Сікорським зголосилися до польського війська і через Іран, Палестину, Єгипет помагали виганяти німців з Африки, а потім перейшли важку кампанію в Сицилії й Італії, де й досі залишилися, не хочучи вертатися під большевиків. Багато з них згинуло в здобуванні гори Монте Кассіно і там вони спочивають на спільному військовому цвинтарі. (Українські католики мають на своїх гробах західні хрести, а православні східні трираменні; жиди мають камені з жидівськими написами. Я нарахував 70 православних христів, а українців-католиків можна пізнати лише по іменах на їх хрестах).

От. Прашко, о. Біланич і я брали участь в Архирейській св. Літургії у військових гарнізонах. При кінці кожної св. Літургії Владика казав усім українцям підносити праву руку і складати приречення вірності своїй Церкві й своєму народові аж до смерти. “Амінь!”

Владиці найбільше лежала на серці доля дивізійників у Беллярії й Ріміні. І до них, як до таборів біженців, приходили большевицькі агенти НКВД, шукаючи охочих вертатись “на рідину”. Владика зацікавив Папу Пія XII долею дивізійників і чимало з них англійці

звільнили з табору на богословські студії до Риму, так, що семінарія св. Йосафата почала наповнятися новим поколінням патріотичних священиків, які служать тепер рідній Церкві в різних країнах. Майже всі вони покінчили свої студії в Римі або Інсбруці, завершивши їх докторатами, і тепер працюють науково. Мені доводилось зустрічати молодих священиків в Римі, які є вже синами дивізійників. Їх батьки, хоч нерідко жонаті з чужинками, навчили їх любити свою Церкву й нарід.

**

Пригадую момент, коли вночі надійшла з Німеччини дуже тривожна телеграма, що західні союзники зібрали кілька тисяч козаків (УВВ) і вже завтра мають передати їх большевикам. Вони просили, щоб перед смертю дали їм ще нагоду відповістися. Владика Іван подзвонив до о. проф. А. Беа, сповідника папи Пія XII, і просив постаратися для нього за нічну аудієнцію в папи. Папа прийняв владика і негайно з державного секретаріату пішли телеграми до Вашингтону й Лондону з проською папи здержати насильну репатріацію людей до большевиків. І з того часу західні союзники змінили свою політику в тій справі.

Папі Пієві XII були відомі насильства большевицьких комісарів у таборах в Таранто, де люди скакали з кораблів у море, і в Мадярщині, де розстрілювали біженців, а інших посилали на каторжну працю в Сибір. Відомо, що багато людей з Дивізії п. Дяченка, щоб не попасти в руки большевикам, стріляли себе або брали отруту. Саме в їх обороні протестував папа Пій XII.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬПЕРШИЙ

МОЇ ДУШПАСТИРСТВА В ТРАНІ-БАРЛЕТТИ Й НЕАПОЛІ-БАНЬОЛІ

а. Іду до Апулії: Трані-Барлетти

Влітку 1945 року папа Пій XII іменував Владика Івана Апост. Візитатором для всіх українців у Західній Європі. Автор був свідком трудних початків тієї апостольської праці. Це видно було вже в Італії, де тепер я став першим священником його юрисдикції в Чіне Чітта в Римі.

До Владики Івана приходили тривожні вістки з Апулії, особисто з міст Трані й Барлетти на південь від Барі. Там у колишніх італійських військових казармах були влаштовані табори біженців УНРРА під зарядом польського персоналу II Корпусу ген. В. Андерса.

За статистикою Владики, в тих таборах було, принаймні, п'ять тисяч українців, більше дівчат, а менше мужчин, а між ними кількадесять родин з малими дітьми. Вістки про життя тих людей тривожили владика. Їх приносили до Риму українські вояки II Корпусу, відроджені в наслідок приречень вірності в часі візитацій, і просили Владика вислати до обох таборів українських священників для правильного душпастирювання.

Сам Владика Іван говорив мені, що з їх щедрих дарів він міг урухомити свою канцелярію й помагати біженцям в Італії. Згодом поміч приходила від папи, особливо для Дивізії в Беллярії й Риміні. Ставши Апост. візитатором, Кир Іван став оглядатись в Римі за двома священниками для душпастирства в тих двох таборах. Але, Владика не одержав юрисдикції над священниками, що студіювали в Римі, про яких ми згадували. Одні з них робили свої перші докторати, а інші робили другий,

бо не могли бездільно сидіти в семінарії; треті робили ліценціяти, а один одержав дозвіл студіювати медицину.

Таким чином Владика не міг знайти між тими отцями свобідних іти на душпастирство в південну Італію. Також ніхто з Василіян з монастиря при П'яцца деї Монті (тепер парафіяльна церква св. Сергія і Вакха) не зголосився.

Одного дня владика Іван запросив мене до себе і з великою журбою та жалем почав говорити, що він одержав від папи номінацію на Ап. Візитатора, а тепер не має кого вислати до Трані й Барлетти. І що подумає собі Свят. Отець, як довідається про те? — клопотався Владика. Щоправда, Владика має кілька отців, напр. о. Прашка, о. Біланича, і декого з Василіян (два останні помагали владиці), але їх конечно потребував у Римі. (Згодом інші отці як також монахи, час-до-часу їздили до дивізійників).

І ось причина, чому я вас запросив сюди — ви мусите їхати до Трані, де є більшість українців, а звідти доїздитимете до Барлетти; все це тимчасово.

— Дорогий Владико — кажу йому — я до послуху привик, але не забувайте, що я маю тут родину, а до згаданих таборів не можу взяти дітей... Я залишив її вже в Удіне. Там треба самітного священика. По-друге, мені не вказано туди їхати, бо польська "двійка" вишпирає моє минуле ще до війни і паралізуватиме мою працю в таборі. Прохаю звільнити мене з того обов'язку, може я зможу тут чимсь допомогти...

— На жаль, не можу цього зробити, бо не маю кого туди вислати. Я вже говорив з о. Володимиром Пашковським, який сидить з родиною на сцені залі Семінарії, але він так боїться большевиків, що ніяк не хоче їхати в південну Італію, близько міста Таранто.

— Ви родиною не журіться — казав далі Владика, — ми тут з отцями порадимось, як і що з ними зробити. А ви пакуйте манатки і їдьте в Апулію!

Так і сталося. Послушний волі свого Владики, я поїхав до Трані... З першого листа моєї дружини я довідався, що всі вони живуть так: вона пішла жити до Дівочого Інституту при вулиці Чезаре Бальбо, близьенько базиліки Санта Марія Маджоре; пані Ольга Коновалець примістила нашу доньку, Орісю, в Інституті "Ностра Сінйора ді Сіон"; а обидва сини, Зиновій Володимир і Олег Богдан, були приміщені в сиротинці-захоронці "Пікколі Амічі ді Джезу" зараз за мурами Ватикану, недалеко большевицької амбасади.

Дуже скоро діти затужили за мамою, тому вона винайняла собі кімнату при П'яцца дель Уніта 9, біля Ватикану. Обіди їла в т. зв. "папській кухні", разом з іншими скитальцями, а кожного пополудня збирала дітей біля пам'ятника Гарібальді на горбку Джанікольо говорила з ними, читала українські казки, а потім відводила всіх додому. І так щодня.

Одного разу італійські сестри довідались від хлопців, що їх батько є "сачердоте католіко" (католицький священик) і дуже погнівались, так, що о. Прашко ходив до них пояснювати, що українські священики законно жонаті. Але й тепер сестри не вірили і мстилися на хлопцях, які почали бунтуватися і робити всякі витівки.

б. Моя душпастирська праця в південній Італії

Тим часом я почав душпастирську працю в Трані, бо там було понад 80% українців, а в Барлетті решта. Командантом табору в Трані був майор Ліпський, а в Барлетті полк. Бобровський. Перший був невеликий ростом, присадкуватий, самозадоволений, впертий і великий польський шовініст. Натомість, полк. Бобровський, з яким я мав кілька спокійних розмов, був серйозною людиною і не показував свого патріотизму так, як майор Ліпський.

В Барлетті перебував також симпатичний і розважний англійський майор Овен, з яким я мав довшу розмову, бо він був зв'язковим старшиною УНРРА.

Коли я, приїхавши до Трані, показав командантові своє призначення на душпастиря табору, командант запропонував мені стати членом польського Червоного Хреста, бо це буде зв'язане з місячною платнею, привілеєм купування всяких речей т. зв. Наффі та їжею у старшинській кухні табору; але я мусів би носити військову уніформу з рангою польських капелянів, тобто капітана. Це була приманлива пропозиція, але я її не прийняв бо вона в'язала б мою релігійно-національну працю для добра довірених мені людей.

Я урядив собі каплицю за вимогами нашого обряду, але в іншій залі того самого бараку. Скоро показалося, що в неділі треба було служити св. Літургії під голим небом, бо внутрі не було місця, хіба за винятком дощової погоди, але в лютому в південній Італії вже цвіли придорожні магнолії й була гарна й тепла погода.

На мою просьбу, з Риму надіслали мені ноти, і я сам почав учити хорového співу, а при тому помагав мій дяк Степан. Знайшлося чимало гарних голосів із знанням нотного співу, так що по трьох тижнях щоденних проб ми могли вже співати св. Літургію, якою диригував скрипак Дудлій (тепер в Аргентині). До хору належали молоді українці із східних областей, що подавали себе за "греко-католиків", інакше большевицькі комісари були б забрали їх на "родіну" через Таранто до Одеси, а звідти на Сибір. Вони й досі тряслися зі страху, як бачили большевицьких емісарів, що час-до-часу приходили шукати своїх людей. Я підозрівав, що в таборі були їх шпигуни й доносили про все до Таранто.

Щоб допомогти східнім українцям, я кожному з них написав посвідки із ствердженням, що вони українці греко-католики, і так вони формально стали членами нашої церковної громади, але я пояснив їм, що як виїдуть колись за море, хай стануть там членами церков, які любитимуть, бо між православними й католицькими українцями немає великої різниці. Ми сподіємося, що ще за нашого життя обидві наші Церкви об'єдна-

ються в одну Українську Християнську Церкву. Всі вони мали ще в свіжій пам'яті заклики митр. Андрія до православних Владик і мирян у справі діалогу на тему поєднання. І це я часто всім пригадував.

Вже в першій своїй проповіді я заповів людям, щоб усі говорили між собою такою мовою, якою говорила з ними їх мама. Німці не забороняли нам цього, тому й тут, у вільному світі ніхто не має права нам це забороняти. Тим більше, що весь табір, включно з командантом і його персоналом, удержує Америка, яка й нас годує в таборі.

Привикши їсти разом із стрільцями, я й тепер ставав у ряд із шайкою в руках, разом з парафіянами, і особисто брав свою порцію. Тут харч не був навіть подібний до того, який нам давали в Чіне Чітта. Тут майже щодня давали на обід довгі, грубі, розмоклі макарони, звичайно зимні, і шматок хліба чи трохи м'ясної консерви. Рано було какао, а ввечері вівсяна каша або чай з молоком. Хто мав гроші, міг купити собі в місті або в УМСА овочі або ярину.

Спочатку я належав до "безгрішних бідаків", але Владика Іван давав мені з Фонду Апост. Столиці 1-долярові стипендії на св. Літургії й за ті гроші можна було купити овочів чи винограду.

Щобільше, я заощадив собі стільки лір, що міг купити матеріал на костюм який ушив мені таборовий кравець. З великою приємністю і подякою я міг тепер віддати шановані мною "історичні штани" о. І. Прашка, які, сподіюся, послужити йому в часі єпископської хіротонії перед виїздом до Австралії, Нової Зеландії та Океанії.

в. Моя недуга і коротке лікування в Римі

По півроці перебування в Трані я почав хворіти, військовий лікар ствердив у мене анемію та гострий катар кишок, і радив лікуватися, а щонайголовніше, держати діету й поправити харчі. Цього, очевидно, не мож-

на було зробити в таборі. Тому я попросив о. Р. Рудницького з Семінарії св. Йосафата заступили мене на якийсь час, щоб монахи-лікарі, звані “Бенефрателлі”, оглянули мене докладно у своїй лікарні на Тибрському острові та сказали, що мені вільно їсти, а чого уникати.

В Римі я жив з дружиною при П'яцца дель Уніта 9, брав ліки й почав дієту, але в половині другого тижня відпустки коло 9-ої год. увечорі позвонив з Джанікольо телефон.

— Слава Ісусу Христу, тут говорить Лосічко. Преосв. Владика Іван хворий і просить вас негайно приїхати до нього. Справа дуже важна. Беріть таксівку й їдьте сюди.

Скоро збираюся, а дружина кличе таксівку, за півгодини я ввійшов до Владики Івана. Він попросив мене ввійти до його спальні. Владика сидів на своєму ліжку в нічній сорочці, накривши свої ноги білим простиралом. Він виглядав знервований і хворий.

— Сідайте тут на крісло, я маю для вас невеселу новину — при тому показав мені кілька листів і телеграм з Трані й Барлетти. Ось бачите, по вашому виїзді з Трані до Риму “махери з двійки” повишукували між нашими людьми бувших козаків, злочинців і Бог знає, яких ворогів демократії. Їх б'ють і знущаються над ними, а я прошу вашого заступника подати мені імена арештованих і факти, а він досі нічого не прислав. Мусите їхати назад і зробити з тим усім порядок!

— Дорогий Владико, я щойно розпочав лікування. Може хтось інший з Ваших отців поїхав би туди, принаймні, на тиждень або два і поміг о. Рудницькому в тій справі...

— Дорогий Брате — відповів Владика Іван, — ви український патріот, бо про те свідчить ваше минуле життя і діяльність. Ви й досі, як у Дивізії, є польовим духовником. Сьогодні, як самі знаєте, Україна вийшла на свою Голготу... вона колибається немов потопаючий

корабель серед розбурханого моря... Чи знаєте обов'язки капітана потопуючого корабля?

— Знаю! Всіх рятувати, а самому йти з кораблем на дно.

— Отож, хоч і хворий, ідіть і рятуйте терплячих українців. За вас ніхто цього не зробить. На цьому скінчив схвильований владика. Я одержав від нього гроші на квиток і на дуже конечні видатки для добра побитих і ув'язнених таборян.

Ще тієї самої ночі я виїхав до Апулії рано прибув до Трані. Мені сказали, що о. Рудницький живе у Барлетті, але польський персонал усунув його з табору. Це й була причина, чому він не міг нічого зробити в Трані.

г. Звільнення ув'язнених і побитих військовою “двійкою”

Що ж було причиною алярму владики? Отож, у Трані власті табору викинули з мешкань кілька українських родин з Полісся над Бугом і замкнули батьків з малими дітьми, разом коло 43 особи і держали їх у військовій умивальні-туалеті, нікого до них не пускали. Були чутки, що хочуть їх віддати большевикам до Таранто.

Я відвідав ув'язнених, щоб довідатись від них, чого в них хочуть і чи вони підписували будь-які документи чи заяви. Я знайшов усіх, крім одного, Миколи Дубіля із села Вовче біля Турки, невеличкого бльондина з синіми очима. За свідченням людей його дуже сильно побила “двійка”, якої начальником був поручник Качмарик; після переслухання Микола кудись “зник”.

Я здогадався, що побитого Дубіля мусіли сховати у військовій дікарні в Трані. І натягнувши на себе рясу, узяв до “течки хворих” все конечне до уділення св. Тайн і пішов із Степаном до лікарні.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив я по-польському дижурну медсестру.

— Слава на віки! — відповіла вона.

— До мене кликали, що тут умирає якийсь чоловік з табору, що називається... і тут я глянув на Степана, а він додав Микола Дубіль.

— О, це той збродняж — каже сестра збентеженим голосом.

— Тим більше, що збродняж, — відповідаю їй. Чи Ісус Христос не запевняв нас, що в небі буде більша радість, як туди прийде один грішник, ніж дев'яност дев'ять праведників? На Хресті Христос Господь проголосив злодія Дизму святим, як він щиро каявся... Сестро, допоможіть йому щиро висповідатись, поки вмере, а Бог вас нагородить!

По цих словах сестра пішла наперед сходами вгору, а ми за нею аж на останній поверх до кімнати на піддашню. Я постукав до дверей і не ждучи на запрошення, скоро відкрив двері. У тому моменті високий, 250 фунтовий агент "двійки", що лежав на ліжку без сорочки, звернений ногами до дверей, зірвався на весь зріст і підійшов до мене, а я скоро сказав йому:

— Мене прислали сюди висповідати Миколу Дубіля, який вмирає, і тут я глянув у лівий бік, де під стінкою на ліжку лежав безпритомний Дубіль, накритий простиралом.

— Не вольно спов'ядаць! Заброньоно! — крикнув агент.

— Слиши сьостра? Не вольно спов'ядаць, — сказав я. Кеди не вольно спов'ядаць, то пшинаймисей дам му остатне намащене — і з усіх сил я відсунув агента назад і підійшов до ліжка Миколи й розкривши простирало, я побачив побиту людину і голосно сказав до сестри:

— Слиши сьостра, ані спов'ядаць ані остатнего намащеня удзеляць не можна! Чи так роб'юм католици? — це я сказав, щоб мати урядового свідка.

Агент спам'ятався і почав мене випихати з кімнати, не давши скінчити обряду св. Маслосвяття. З лі-

карні я пішов просто до телеграфічного уряду і надав телеграми до Ватикану, Кир Івана і ще декого, гадаю, що до єпископа Гавліни до Анкони, хоч не знав його докладної адреси. Я повідомляв у телеграмі про побиття українців польським військовим персоналом у Трані і про заборону “двійки” уділити вмираючому останні св. Тайни.

На другий день приїхав до Трані представник польського екзильного амбасадора в Римі, англійський високий старшина і щасливим випадком у Римі був тоді д-р Володимир Галан, голова ЗУАДКу, який вівідував владіку Івана, який вислав його до Трані.

Я негайно повів усіх до умивальні, де сиділи батьки з малими дітьми, і це зробило на них немиле враження, а д-р Галан зробив навіть кілька світлин. Потім ми поїхали до лікарні і привезли Миколу Дубіля до табору і по двох тижнях я знайшов йому роботу в одного італійського виноградаря.

З того часу на мене напосілась військова і таборова поліція. Я жив самотно в одній кімнаті в сусідстві грузинського генерала Коняшвілі, колишнього високого урядовця вільної Грузії, що знав особисто багато членів уряду УНР.

Одного вечора, вертаючись з овочами з УМСА, я стрінув трьох підпитих осібняків, що кинулись на мене з ножами, але через кілька хвилин вони лежали в болоті, а я спокійно пішов до своєї кімнати, де на всякий випадок я держав доброго ціпка для власної оборони.

І тут скажу, що якби не поручник Качмарик з “двійки”, українці й поляки були б жили у згоді. Я цинив багато з них за їх великий патріотизм і відданість польській справі, а шовіністів ганив при кожній нагоді, бо вони нам докучали і не приносили чести своєму народові.

Після тієї “комісії” майор Ліпський здається, одержав догану восени 1946 року у Тарані, коли я,

відправивши більшу частину своїх парафіян до Англії, виїздив звідти останнім вантажником до Баньолі, де став душпастирем великого переходового табору.

Кардинал Тіссеран і Кир Іван Бучко дали мені грамоти і доручення їхати з моїми парафіянами до Англії, але “двійка” поставила своє вето, мовляв, я не маю кривного в II Корпусі, тому я не можу їхати до Англії.

г. Переїжджаю на нове душпастирство в Неаполі-Баньолі

Табір біженців у Баньолі, передмістю Неаполя, поміщувався в кількох великих, кількоповерхових будинках-блоках, побудованих Беніто Муссоліні для фашистівського доросту в Італії “Балілля”, щось як “Гітлерюгенд” у Німеччині, чи “Комсомол” у большевиків.

До Неаполю можна було їхати трамваем або йти пішки. Ця околиця була одною з найкращих в Італії. З моєї кімнати я міг бачити крізь вікно острів Капрі, а крізь друге гору Везувій, з якого кратеру час-до-часу курився дим; у його стіп було засипане лявою місто Помпеї, тепер майже в цілості відкопане і Геркуланум, до сьогодні невідкопане.

Командантом табору в Баньолі був англійський полковник Саломон, розумна і зрівноважена людина, що мала симпатії всіх мешканців табору. Вже при першій зустрічі з ним він виявив мені як священникові велику пошану. Це притаманна риса англосаської раси, без огляду на те, до якої раси, віри чи народу духовна особа належить.

Він заявив мені, що буде вдячний за всякі думки й сугестії для добра таборян, тому в кожній порі дня його “Офіс” буде для мене відкритий. Це була риса великодержавницького народу, якої бракувало полякам у попередніх таборах. Одночасно він особисто ходив показувати мені в котрому блоці живуть українці, як також просив зробити мені копію списку українських ро-

дин і самотніх мешканців табору. Це дуже влегшило мені початкову працю.

З великою радістю я оглянув гарну простору церкву посередині табору, якої покищо вживав хорватський священник о. д-р Тот, і ми обидва усталили час недільних Богослужб. І цьому таборі зараз же зорганізовано хор під диригентурою Кривешка (тепер в Аргентині) і ми щонеділі співали св. Літургію. В хорі співала “Соборна Україна”. Пригадую одну полтавку, Лену, що співала дуже гарним сопраном (тепер ЗСА); з чоловічих голосів вибивався баритон Михайло Бурчак (тепер в ЗСА). Він був зв'язковим підстаршиною 29-го полку і пам'ятаю, як у часі першого зудару з большевиками під Гляйхенбергом я зустрів його самотнього з апаратом, і він майже з плачем збирав якісь дроти. Я поміг йому, й ми обидва встигли в останній хвилині вискочити з “вогню” і так залишились у живих. І досі він славить Господа своїм чудовим голосом.

В цій парафії, як і попередній, я повинчав багато дивізійників з нашими українськими дівчатами і так приготував їх на виїзд за море, щоб засновували свої українські родини.

В часі Великого посту 1947 року я запросив тепер широкознаного українського місіонера, о. Михайла Шудла, ЧНІ, з Пагані біля Неаполю, де спочивають мощі св. Альфонса Лігорі, основника їх Чину. Він дав нам тижневу, дуже зворушливу місію, що причинилась до віднови релігійного життя таборян.

В таборі була заснована Українська школа, якої директором був полк. Фаріон (ЗСА). Того року багато українських дітей прийняли перше св. Причастя, а між ними обидва мої сини. І так поволі дві тисячі молодих українських людей по важких пробах життя відзискували рівновагу духа й готовились на виїзд за море.

Під час Страсного тижня приїхав до нас о. д-р І. Прашко (тепер Владика в Австралії) і помагав нам сповідати людей та відправляти Богослуження за стародав-

нім українським обрядом. І досі звенить у моїх вухах велична, могутня мелодія з Воскресної утрени “Плотію уснув”, яку ми обидва співали, а М. Бурчак третій раз своїм гарним баритоном.

Церква, рідне Богослуження, сповідь — все це пригадало нам рідну Україну, за якою ми ніколи не переставали тужити.

В 1947 році через табір у Баньолі переїздили українські біженці з Австрії й Німеччини до Південної Америки й інших країн, всідаючи до кораблів в Неаполі.

Отець П. Дячишин, що діяв наче амбасадор Парагваю в Римі, записав мене з родиною до Парагваю, а згодом я змінив думку і зголосився на виїзд до Аргентини. Але, завдяки рішенню Папи Пія XII почали виїздити жонаті священики до ЗСА. Владика Кир Іван написав листа до Преосвященного Кир Константина в Філядельфії, ЗСА, і ми несподівано одержали афідавіт на в'їзд до цієї країни, куди за статистичними даними приїхало коло сто сорок тисяч нових українських поселенців, які стали великим застриком живої української крові, що відновила наше життя в церквах і громадах.

ЗАКЛЮЧНІ ДУМКИ

Наш найвищий моральний авторитет осуджує большевизм

В 1977 році 27-го листопада в Римі відбувся “Трибунал Сахарова”, на якому наш патріарх і кардинал Йосиф І. кол., довголітній каторжник сибірських конц. лагрів, з'явився особисто і перед усім світом зложив свою заяву-осудження большевицького режиму, з якої подаємо тут частину.

“Я присутній тут з двох рацій. Сьогодні є тут мова про релігійне переслідування в Сов. Союзі, в моїй Батьківщині-Україні. Жертвою тих переслідувань впала

моя Церква, якої я є головою й отцем. Де мова про мою Церкву, там я мушу бути, щоб її боронити, щоб за неї вставлялись. А друге, я каторжник, я свідок тих славних архіпелягів, як назвав їх мій співкаторжник Олександр Солженіцин. Я ношу сліди їх тероризму на своїм тілі...

“В нашій Батьківщині Україні, від майже 60 років нарід зазнає важкого переслідування, релігійного й національного. Відновлена в 1920-х роках Українська Автокефальна Православна Церква була розгромлена советським урядом в 1929-30-роках. А в 1946-49-х роках жертвою цієї системи впала Українська Католицька Церква, яку советський уряд насильно зліквідував, послуговуючись поліційним терором, тортурами й карами на засланні та в тюрмах супроти діячів цієї Церкви.

“Всі єпископи згинули по тюрмах, за виїмком того, що стоїть тепер перед Вами. Число померлих або розстріляних священників невідоме, але в загальному приймають півтори тисячі. Сотні тисяч віруючих українців вивезені з України до конц. таборів, де багато їх перебуває ще й нині без права повороту на рідну землю. На всьому просторі УССР, де колись було 3040 наших падафій 4595 церков та молитовниць, немає нині ніодної української католицької парафії, ні одного монастиря, ні церковного дому. Немає ні одної української католицької школи, ні одної духовної семінарії, а всяка душ-пастирська праця забронена. Всі церковні обекти пограбовані, замкнені, понищені або частинно віддані російській православній Церкві. Адміністративна влада поставила Українську Католицьку Церкву поза законом, як про це вже сказав монс. Сільвестріні в Белграді. Статистику можна поширити.

Як живий свідок і учасник терпінь своєї Церкви та її Патріярх що переживав муки і терпіння своїх духовних дітей та з ними співстраждав, я не раз підносив голос в обороні віри і віруючих людей в Україні, зокрема на Папських Синодах, а недавно в письмі до президента Америки, Джіммі Картера. Роблю це і тепер, бо до

цього зобов'язує мене мій уряд і до цього кличуть мене мої вірні в катакомбах, як і ті, що за свою прадідну віру згинули як мученики.

Роблю це обвинувачення тут перед історією і перед світом, щоб про несправедливість і кривди та топтання людських прав мого народу, яких ніхто не бачить чи не вірить, що таке діється, почув з моїх уст цілий світ і знала історія. Нарушена Божа правда, Божа справедливість має бути направлена, людям їх права повернені, а ми це нашими молитвами і протестом маємо скріпити. Йосиф-Патріярх і Кардинал.27-го листопада 1977 р. Б."

**

Патріярх Йосиф боровся вісімнадцять років з безбожним режимом за права свого народу і робитиме це до своєї смерті. Христос казав, "що я приніс на землю не мир, але меч і царство Боже треба здобувати силою". Таким чином християнство, це ідеологія борців і героїв, а не байдужих лінтяїв. Християнський правдиво віруючий народ не має дозволити держати себе в ярмі. Він усіми силами боротиме проти наїзників в переконанні, що всі люди мають однакове право жити свobodно на своїй землі. В обороні свободи він готовий зробити все і віддати все. І як зайде konieczність, він готов віддати своє життя в обороні прав, які він одержав від Бога.

Св. Павло навчав, що всяка влада походить від Бога і хто противиться такій владі, противиться Богові. І послух справедливій і законній владі є чеснотою громадянина, бо причинюється до росту доброї справедливої та упорядкованої спільноти.

І за тією самою засадою, кожна незаконна влада, не оперта на справедливості, діє проти Божих заповідей і, послідовно, такій владі не вільно повинуватися, бо християнин повинен слухати більше Бога, як людей. І тому треба всіма силами противитись безбожним і несправедливим наїзникам.

І така засада є нормою оборони прав християнського народу проти сваволі тиранів, бо кожний народ має право жити вільно на своїй землі.

І коли Москва хитрощами й насильством нарушила права України, то покривджений український нарід у своєму християнському сумлінню зобов'язаний боронити свого права всіма силами і засобами. І тоді його боротьба буде боротьбою за привернення Божого ладу й порядку в світі. Коли ж поневолений нарід не веде такої боротьби, він противиться Божій волі і не заслуговує на пошану вільних людей.

**
*

Всі вище наведені принципи були основою для творення української збройної сили в останній світовій війні без огляду на дуже непригожі стратегічні й політичні обставини.

І на їх основі наш національно-політичний провід за благословенням законних духових властей створив Дивізію "Галичина", яку під кінець війни Начальний Командир перейменував на Першу Дивізію Української Національної Армії. І такою вона записана в історію українського народу.

КІНЕЦЬ

O. KOMARNYCKYJ
18 W. Medlock Drive
Phoenix, AZ 85013

ВИІМКИ ІЗ ВСТУПНОГО СЛОВА

“СПОГАДІВ”

“Христос визволив нас на те, щоб ми були свободні. Тож стійте і під кормигу рабства не піддавайтесь знову”.
(Св. Павло, до Гал., 5:1)

“ДБАЙТЕ ПРО ДУШІ СТРІЛЬЦІВ” — так говорив мені Слуга Божий Митрополит Андрій восени 1943 року, коли благословив мене на важке життя — обняти обов'язки духовника стрільців дивізії “Галичина”.

Ці слова великого святця коротко і ядерно вияснювали мені майбутні обов'язки в погоду й негоду, в довгих маршах і під градом куль. Обов'язок польового духовника, до якого я був покликаний, був глибоко людський і батьківський. Молодий та ідейний український доброволець одягав військову уніформу не лиш для оборони Божих прав України, але також для оборони загальнолюдської, християнської ідеї перед наступом московського безбожництва.

В цю велику ідею вірили сильно українські дивізійники, а дивізійні духовники завжди і всюди клали її своїм духовим синам перед очі. Бог і Україна, це два нерозривні поняття у свідомості українських дивізійників.

Нація без держави вважається неповною і нескінченою, тому навіть численна й здібна нація не може бути повновартною, аж поки вона трудами, жертвами, потом і кров'ю своїх найкращих синів не викине наїзників із своєї землі й не заведе своє право, свій закон, свій лад і порядок.

З тих причин творення й удержання своєї держави було, є й буде найвищим ідеалом кожного народу й нації на землі, бо лише у своїй державі нарід може творити найкращі й найдогідніші умовини для зросту своєї духовної й матеріальної культури.

Численні могили українських дивізійників в Галичині, на Словаччині, в Югославії та Австрії з написами “ПОЛЯГ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ” були, є і будуть свідками, в ім'я чого боролися українські вояки під час жорстокої Другої світової війни. Ця боротьба продовжується і буде продовжуватись аж до повної й кінцевої перемоги тієї великої ідеї.

о. І. Нагаєвський